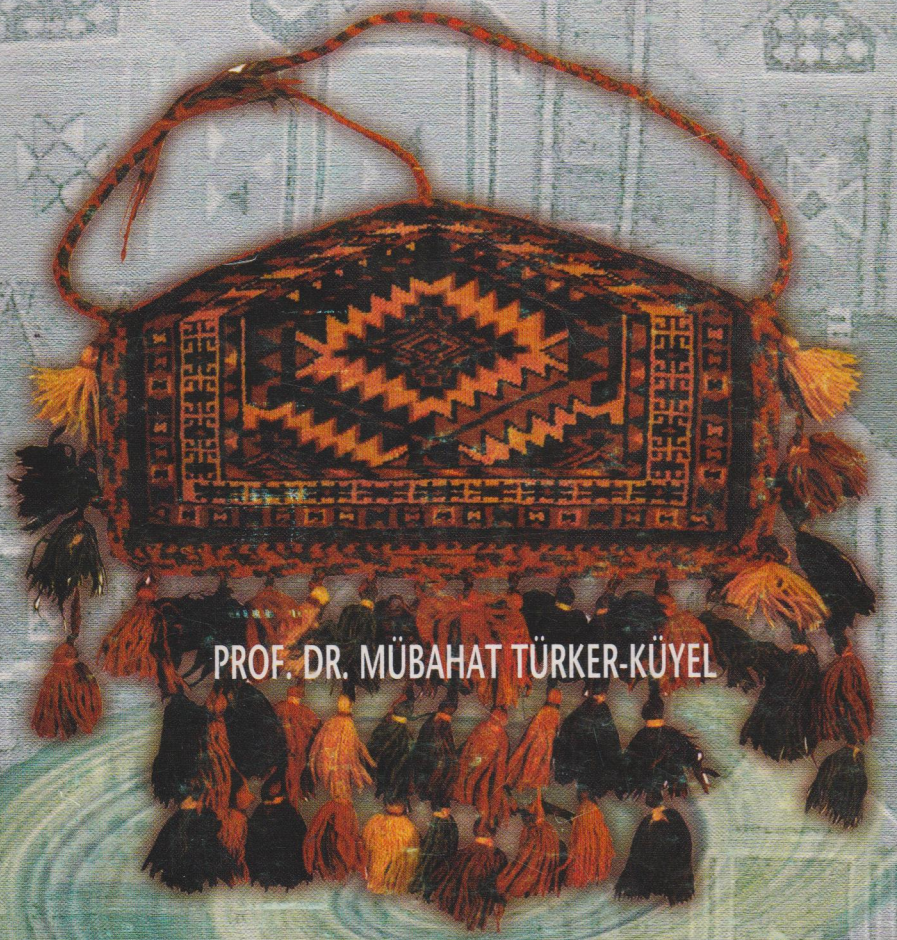
HALI KONUSU, FELSEFENİN GÖRÜŞ ALANINA GİREBİLİR Mİ?

PROF. DR. MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL

Arış Dergisi'nin IV. sayısının ilâvesidir.

HALI KONUSU, FELSEFENİN GÖRÜŞ ALANINA GİREBİLİR Mİ?

Prof. Dr. Mübahat Türker-Küyel

ANKARA 1998

(Arış Dergisi'nin IV. sayısının ilâvesidir)

S U N U Ş

İnsan, biyolojik, psikolojik ve sosyolojik bir varlıktır. Psikolojik tarafı, düşünce, duygu ile hayâl gibi çok özel işlemlerin doğurduğu ve yoğurduğu tavır alışlara, davranışlara dönüşür. Sevmek, psikolojik bir tavır alış; sevmek, davranışa dönüştürmeyi becerenler için, yüksek bir duygudur. Bu kelime ile akla sadece insan ilişkilerini belirleyen duygu alışverişi gelivermektedir. Sevmekle ilgili duygu alışverişini tavır ve davranışa dönüştürmekteki beceriksizlikleri ve cimrilikleri bir tarafa bırakalım. İnsan olarak birbirimize söylemekten çekindiğimiz, davranışa dönüştürmekten cimrilikler yolu ile kaçındığımız sevgi alışverişlerini, bazan **sanat** adı verilen bir dünyaya emanet ederiz. Sanat, ya malzemesi dil olan **şiir**, **roman**, **hikâye**dir veya bir tür resim, bir tür heykel, hattâ bir tür nazım olan dokuma, işleme, örme adlarını taşıyan ip'in söylem(mesaj)leştiği objelerdir. İpten mesaja, mesajdan duygu alışverişine giden yolda, aradaki objenin adı **halı**dır, **kilim**dir, **cecim**dir, **zili**dir.

Hayat, onun felsefesini kavrayabildiğimiz kadarıyla anlam kazanır. İnsan, varlığın öbür yüzü ile ilgilenebildiği kadarıyla insandır. Çocukların ve çocuk kalmak isteyenlerin, varlığın öbür yüzü ile ilgili değerlendirmeleri, yetişkinlerden sadece keyfilik bakımından ayrılır. Çocuk yahut çocuk kalmak isteyenlerle yetişkinler arasındaki fark, bedendeki ölçülerin ve hücre sayısının değişmesi değil, paylaşma duygusunun bencillikten arındırılmış bir ruh olgunluğuna yükseltilmesidir. Paylaşma, bir buluşma, bilişme ve başkalarına birşeyler vererek mutlu olma arzusunun objektivize olmasıdır.

İnsanların bazıları hayatlarında bulamadıkları ve buluşamadıkları, âhenk, orantı, gerçek uyum, hesapsız paylaşma ile güzellik kavramlarına ait özlemlerini, balçığa, demire, deriye, kâğıda, ağaca, mermere, yüne, pamuğa, ipek'e hükmederek oluşturdukları kompozisyonların bünyesine saklıyorlar.

Anlamı bakımından örtülenmiş ve mesajları az çok saklanmış bulunan bu kompozisyonlar, çizim, örme, dokuma, işleme, dağlama, oyma ve sözle ifadelendirme yollarından biriyle gerçekleştiriliyor. Gerçeğin çilesinden, gerçeğimsinin dünyasına taşınanların oluşturduğu bu kompozisyonlar, erbâbınca yorumlanmalıdır.

Türk soylu halklar, **Allah'ı**, **anne ve babasını**, yüreklerini kıpırdatan **bir kadını veya erkeği** ve **yurt diye benimsenen bir toprağı** çok sevdiler. Türk soylu insanlar, böyle bir sevginin acılarına katlanmanın, çilelerine razı olmanın, Nizam-ı Âlem olan Allah'a iman etmenin, örtülü bir söylemi olmak anlamı taşıyan sanat ve zenaat eserleri ortaya koydular.

Felsefe, düşünme çilesine razı olan insanın, insanlığın çıkmazı ile ilgili yüksek bir muhakeme ve yorum kabiliyetidir. Sanat eseri felsefe ile kavranır mı bilmem, ama felsefe ile sevilir. Felsefe, çilelerimizi izah etmeye çalışırken, bize düşünme zevki de veriyor. *Sevgi, çile* ve *sanat* kavramlarının oluşturduğu kompozisyon... Mübahat Türker-Küyel Hanım, bu üçlüye **Tanrı** ve **zaman** kavramlarını katarak, kendi yorum ve açıklamalarını koymuş. Sağolsun, varolsun...

Halı, sadece evimizin ve sanat tarihçilerinin değil, tarihçilerin, edebiyatçıların ve felsefecilerin de malıdır: Edebiyatçılar da, felsefeciler de onu kendi **görüş alanlarının** tabiî bir parçası saymak hakkına sahiptirler.

Arış'ın başımıza açtığı güzel işlerden biri de, felsefenin imkânlarını, sanat tarihine bu kitapçık aracılığıyla sunması olmuştur.

Sadık TURAL

HALI KONUSU, FELSEFENİN GÖRÜŞ ALANINA GİREBİLİR Mİ?*

"Eğer, Türklerin memleketlerinde, Peygamberler ve filozoflar yaşayıp da, bunların fikirleri kalplerinden geçse, kulaklarına çarpsa idi, sana, Basralıların edebiyatını, Yunanlıların felsefesini, Çinlilerin sanatını unuttururlardı" (*Fezâ'il ul-Etrâk,* Câhız, 9.yy., s.75, Ankara 1967, TKAE).

"Çölde, iyne ile bir kuyu kazmak, bir halı dokumaktan daha kolaydır", Atasözü. (*Turkmen Folks Arts,* Ashkabad. Summary. 1990. Türkmenistan Güzel Sanatlar Müzesi'nin ilk kez yayınlanmış olan albümü):

Bir kültür varlığımız olan halının, acaba, Türklerin "Tengricilik", "Dikotomik Üniversalizm", "Kut", "Atalar Ruhu", "Gönül" ve "Ulu Kölüngü" *(Mahayâna)* gibi, felsefî kültür ögelerinin oluşturduğu bir "référence" sistemi içerisine yerleştirilmesi, halı kültürünün, o felsefî kültür ögeleriyle bir uyum ve bir bütünleşme içerisinde bulunması ve görülmesi mümkün müdür?

---

* *Arış* (Halı, Dokuma, İşleme Sanatları) Dergisi'nde yayımlanmak üzere Atatürk Kültür Merkezi'ne sunmuş olduğum bu incelemeyi ayrı bir kitapçık halinde çıkarma imkânını bağışlayan ve onu bir *Sunuş*'la okuyucuya takdim etmek lütfünda bulunan Sayın Başkanımız Prof. Dr. Sadık Tural'a şükranlarımı sunarım. Bu kitapçığın çıkmasında emeği geçmiş olan Sanat Tarihçisi Şebnem Ercebeci'ye ve Bilgisayar İşletmeni Tayyar Aksoy, Ramazan Çağlar ve Nuray Eryurt'a teşekkür ederim. Bu incelememde büyük Türk Filozofu Fârâbî'nin **Limes**'te, *Gerçek*, *Doğru*, *İyi* ve *Güzel*'in ayniyetini öngörmüş olması bana ışık tutmuştur.

Acaba, Türk insanı, halı kültürü konusu bakımından, şu insanlardan hangisidir: *"Homo sapiens"* (Bilen adam), *"Anima rationalis"* (Akıllı canlı), *"Homo Dyonisia"* (Coşku adamı), *"Homo Faber"* (Beceri adamı), *"Homo economicus"* (İktisad adamı), *"Homo mecanicus"* (Teknik adamı), *"Homo historicus"* (Tarih adamı), *"Homo Universale"* (Çok yönlü ve derin bilgili, tam adam)? Acaba, o, bunlardan sadece birisi midir? Yoksa birkaçı mıdır? Hepsi midir?

İşte biz, bu incelememizde, ister istemez, tarih, türkoloji ve bibliyografya konusuna temas ettikten sonra, o çerçeve içerisine Türklerde halı kültürü konusunu yerleştirerek, yukarıdaki sorularımıza birer cevap aramaya çalışacağız. Bizim buradaki çabalarımız sonucunda, halı konusunun felsefî bir yaklaşımla ele alınıp alınamıyacağı hususu da böylece, ortaya çıkmış olacaktır.

*

* *

Türk kültüründe halı konusu, takdir edileceği üzere, ancak, sanat tarihçisi uzmanlarınca, ama, yine de, Türk kültürüne ilişkin bibliyografya taranmak suretiyle, işlenebilir. Türk kültürüne ilişkin bibliyografya konusu ise, ancak, Türklerin, çok hareketli bir kavim olmaları, yeryüzünde, binlerce yıl içerisinde, Doğu-Batı istikametinde, *argaç* gibi, neredeyse, Büyük Okyanus ile Atlas Okyanusu, Kuzey-Güney istikametinde ise, *arış* gibi, Kuzey Buz Denizi ile Hind Okyanusu arasındaki o çok geniş coğrafî alanda yayılmış ve kültür çevreleri oluşturmuş olmaları göz önünde tutularak ve Türkolojinin çok genç bir bilim dalı olduğu vâkıası da ihmal edilmeyerek, ihata edilebilir.

Türkler, çok hareketli ve yeryüzünde dalbudak salmış bir kavim olarak, bütün ılıman kuşak kültürleriyle Çin, Hind, İran, Mezopotamya, Bizans, Kuzey Afrika ve Batı kültürleriyle temas etmişlerdir. Tarihçiler, bu yüzden, Dünya tarihini incelemek demek, Türk tarihini incelemek anlamına gelir, derler; ve, Türklerin bu "harikulâde mâcerâ"larını, Türklerin hikmet anlayışlarına bağlarlar; [1] ve, buna karşılık, insanlık evrensel tarihinin de, ancak, Türklerin tarihini bilmek suretiyle kavranabileceğini söylerler.[2]

Ama, diğer taraftan, "Türkoloji", "Türkiyat", "Türk dünyası bilgisi", "Türk dünyası bilimi" gibi çeşitli adlarla anılan ve Türklere ilişkin incelemelere yönelmiş geniş bir bilgi alanı olan bilim dalının[3] yaşı ise, bilindiği üzere, eğer, Radloff'un araştırmalarını başlangıç noktası olarak alacak olursak, çok gençtir; yaklaşık yüzelli yıllıktır.[4]

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde, Sinoloji Bölümünü kurmuş olan Eberhard, "Felsefe bakımından, yalnız Avrupa önemli şeyler başarmakla kalmamış Ön Asya, Hindistan, Doğu Asya da önemli başarılar elde etmiştir; ilmî zihniyet, bütün bu başarıları bilmemizi, kıyaslamamızı gerektirir"[5] sözleriyle, yine, aynı Fakültede Hindoloji Bölümünü kurmuş olan Walther Ruben ise, "Ancak, Avrasya Bölgesi'nin tam tarihini yazdıktan sonradır ki hakikî ve mükemmel bir dünya tarihi yazmak için ileriye doğru bir

---

[1] Jean Paul Roux, *Histoire des Turcs*, Paris 1984, Ed: Artème Fayard, s.11,13.
[2] Jean Paul Roux, *a.g.e.*,s. 11,13.
[3] Hasan Eren, "Yazı Reformları Karşısında", *Türk Dili*, sayı 494, Şubat 1993, s. 81-82.
[4] Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, Ankara 1991.
[5] Lao Tzu, *Taoism*, Ankara 1978, DTCF Yayınları, s.6.

adım atılmıştır diyebileceğimiz..."[6] sözleriyle, daha, vaktiyle, evrensel tarih hakkındaki bu gerçeğe işaret etmiş bulunuyorlardı. Aynı Fakülteden Aydın Sayılı'nın ise, Harvard'dan hocası Sarton'un yapmış olduğu Eski Yunanca, Lâtince ve Arapçayla ifade edilmiş olan Orta Doğu entellektüel kültürleri ve Hind, Çin, Japon Doğu Kültürü guruplamalarıyla yetinmeyerek, Türklerin entellektüel kültürlerinin araştırma alanı dışında bırakılmaması gereğine inanarak, hayatında, incelemelerinin en önemli kısmını bu işe ayırmış olduğu da bilinmektedir.[7]

Fransız bilgini, ünlü siyaset, din ve sanat tarihçisi Jean Paul Roux, Türklerin, çok geniş bir coğrafyada yayılmış olmaktan ibaret bu "harikulâde mâcerâ"larını, onların hikmet anlayışına bağlarken, diğer yandan da, Türklerin tarihini, "(Coşku içerisinde) aklını yitirmek" diye de anlamamız mümkün olan bir "ivresse" olarak da değerlendirmektedir. Ama, o, bu değerlendirmelerinin hemen ardından, Türklerin tarihinin, aynı zamanda, "sulh ve sükûnetin, *düzen* ve *intizam*ın, *ölçü* ve *bilgelik*'in, *hoşgörü* ve yakarının, kardeşliğin, taşkınlıktan uzak bir zevk ü sefânın, ince bir lüksün, *mistisizm*in hârika hamlelerinin, *sanat*ın ve duygunun olağanüstü ifadelerininin de bir tarihi olduğunu" da eklemekte gecikmemektedir. Ona göre, vasatînin üzerine çıkmış olan her şeyde, nasıl, tezadlar ve taşkınlıklar bulunmakta ise, işte tıpkı bunun gibi, Türklerin tarihinde de, taşkınlıklar ve tezatlar bulunmaktadır. Ama, netice itibariyle, tarih de, baştan başa, insanın bir marifetidir. O insanın marifetidir ki, o insan, en iyiyi de

---

[6] Walther Ruben. *Buddhizm Tarihi*, Ankara 1947. s.7.

[7] Aydın Sayılı. "George Sarton'un *Introduction to the History of Science* Adlı Eseri", *DTCF Dergisi*, VII,4,Ankara 1949; *Erdem*, cilt 9, sayı 25, Mayıs 1996. (Aydın Sayılı Özel Sayısı-I).

en kötüyü de yapmaya muktedir olmuştur; o insanın marifetidir ki, o insanda, bir bakarsın, zarûrî surette bulunmuş olan o halâ barbar olan kişilik, bir bakarsın, dönüşmüş olduğu o modernleşmiş olan kişilik gibi, her iki kişilik de birden yaşamaktadır.[8] Şurasını da eklemeden geçmeyelim ki, Jean Paul Roux, bu perspektifler içerisinde, Türklerin tarihini değerlendirirken, özellikle Türk Tarih Kurumu, DTC Fakültesi ve Yüksek Kurum-AKM'nin yayınlarına ulaşmak yoluyla, Türklerin, insanlık tarihine yapmış oldukları entellektüel kültür katkılarına temas edememiş bulunmaktadır.[9]

Türklerin her türden tarihleri hakkındaki bilgileri, biz, genellikle, onların kendilerinden değil, ekseriyetle, onların temas etmiş oldukları komşularından, Çin, Hind, İran, Bizans, Arap, Ermeni kaynaklarından, etnolojik ve arkeolojik araştırmalardan, Türkologların çalışmalarından ediniyoruz.[10]

Batı'da, 19.yy.da, insanı tanımak demek, onu tarihinde tanımak demektir anlamına da gelen "Historisme" veya "Historicisme" (Tarihselcilik) ile bütünleştirilmesi de mümkün olan ve Türkoloji denen bilim dalında, başta Türk dili ve edebiyatı olmak üzere, felsefe tarihi, bilim tarihi, arkeoloji, etnoloji, sanat tarihi, halıcılık v.s. gibi dallarda, faaliyet gösterilmekte, uzmanlaşmış dergiler yayınlanmaktadır. Türkoloji, bir bilim dalı olarak doğalı beri, Türk kültüründe, pek çok köşe aydınlatılmıştır,

---

[8] J.P.Roux, *a.g.e.*, s.14.

[9] Mübahat Türker-Küyel, "İslâm Öncesi Türklerde Devlet Adamlarının Eğitilmesindeki İlkeler ve Uluğ Bey", *Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 30 Mayıs-Haziran, 1993, Ankara 1996, s. 295 v.d.

[10] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul, 1994, İşaret, s.243 v.d. Çeviren Aykut Kazancıgil'in eklemiş olduğu bibliyografya hakkında, bkz., s. 291 v.d.

ama, pek çoğu da, halâ, karanlıklar içerisinde bulunmaktadır. Halı konusu da bunlardan birisidir. Türkolojide, Türk dili ve edebiyatına, araştırmada, öncelik verilmiş olmasına rağmen, orada bile henüz aydınlatılamamış pek çok nokta bulunmaktadır.[11] Gerek yerli, gerekse yabancı araştırıcılar, yıllardır, Türk dili ve tarihi başta olmak üzere, Türklerin öteki kültür varlıkları ve ögeleri hakkında araştırmalar yapmaktadır. Buna rağmen Türk kültür ögelerinin ve tarihinin, özellikle başlangıçları, halâ, karanlıkta bulunmaktadır. Öyleki, kimi araştırıcılar, Milâd civarında, Kaşgâr'da, "*Shu-le*" (Suvlak)nin kullanılmış, M.Ö. 2500 lerde, Sumerli kıral listelerinde, Yarlagan, Tirigan, Şarlak, Elulımış gibi Türk isimlerinin geçmiş ve Sumerli dilinde bir hayli Türkçe kelimeler bulunmuş olması vâkıasına rağmen, Türk dili araştırmalarına, halâ Orhun Anıtları'yle (M.S. 8.yy.ın ilk çeyreği) başlamaktadırlar; ve bu soluk kesen olgular veya veriler karşısında sessiz kalmaktadırlar. Buna bağlı olarak da, Türklere ilişkin iki cephenin, Sibir-Kem ile Mezopotamya-Sumer cephesinin, "intégration"una dokunulmamaktadır; yoksa, acaba, bu mesele görmemezlikten mi gelinmektedir? Bu boşluk doldurulmadıkça, halı konusu da, özellikle kökeni itibariyle ve tam manâsiyle aydınlanamayacak demektir. Öyleki, meselâ, Jean Paul Roux gibi bazı araştırıcılar, halının menşei konusunu tartışmanın boşuna bir gayret sarfetmek olduğu kanısındadırlar. Çünkü, ona göre, halı, "Orta Asya'dan göçebelerle gelmiş, Türk-İran âlemine mahsus olan bir özelliktir. Halı, sonra, gitgide, yeryüzünün geri kalan

---

[11] *Kutatgu Bilig*, Reşit Rahmetî Arat'ın Önsözü, TDK Yayını.

kısmına yayılmıştır".[12] Emel Esin'e göre, Türklerin Yakın Doğu ile ilişkisi Gök Türklerle başlar.

Bütün bunlarla beraber, Türk kültür tarihine ilişkin, dolayısıyle de halı konusunda, bize rehberlik edebilecek bibliyografya, bize, Asya'da, iki bölgeyi işaret etmektedir. Bu bölgelerden birisi Sibir-Kem bölgesi ve Çin'in Kuzey Komşuları Chu'lar, ötekisi ise Mezopotamya-Sumer bölgesidir. M.Ö. yaklaşık 3000 yıllarındaki Afanesievo, Minusinsk, Ananin, Karasuk, Tagar, Taştık, Pazırık hakkında yapılan araştırmalar, ortaya müşterek bir kültür koymuştur.[13] Bu kültürlere Türklerin katılmış olduğuna muhakkak gözüyle bakılmaktadır. Buna ek olarak, içinde Türklerin de bulunduğu Chu'ların, arabayı tanımayan, bronz işleyen, pirinç ziraati yapan, bereket için toprağa insan kurban eden Çinlilere, yaklaşık M.Ö. 1100 lerde, demir işlemeyi, tekerlekli arabayı, takvimi bilen, "Dikotomik Üniversalizm" denen görüşü benimseyen bir kültürü öğretmiş olduklarını gözden uzak bulundurmayalım.[14] Çünkü bu noktaya tekrar döneceğiz.

Bu biribirlerinden çok uzak olan bölgeleri kültür bakımından temasa getirebilmek için, Harmatta'nın, incelemeleriyle başarılı surette ortaya koymuş olduğu hali, meşrûlaştırıcı bir tavır olarak değerlendireceğiz. Bilindiği üzere, Harmatta, Türk kültür verilerinin, tâ Çin'in kuzeyinden Karpat Havzası'na kadar, nasıl da

---

[12] Jean Paul Roux, "Osmanlı Sanatı, Halı", *Erdem,* cilt 6, sayı 18, Ankara 1992, s. 901, (*L'Histoire de l'Empire Ottoman* içinden Çeviren: Mübahat Türker-Küycl)

[13] Emel Esin, *Türk Kültürü El Kitabı,* İstanbul 1978,Edebiyat Fakültesi.

[14] *Aynı eser.*

akıl almaz surette taşınmış olduğunu gösterebilmiştir.[15] Netekim, Aydın Sayılı'nın da, nisbeten biribirine daha yakın olan Hind-Harezm-Mezopotamya-İyonia'yı yakınlaştırabilmiş olmasındaki gibi.[16] Durum, "Apax" (Abacus) ta da böyledir. "Apax işaretlerinin kronolojisi iyi bilinmese bile", bunlar, "Ural-Altay-Fin-Oğur ve Semitik gibi görünen unsurları ihtiva ediyor gözükmektedir: 1'i temsil eden *igin* kelimesi, Macarca *ik* ve *ekky'* ye, Sibirya'nın bütün Fin-Ogur lehçesine ait olan *ögy* ve *egid'* e, Türkçe *ilk, ilkin'e,* Farsça *yek* ve *yeki'* ye, benzemektedir; *ormis,* 3, kelimesi, Macarca, *horom* veya *harom* gibi ses verir; *caltis,* 6, Türkçe *altı'*yı akla getirmekte. .". Gubar rakamlarının menşei, sıfır hariç, Apex ile aynıdır. Bunlar, Romalı Ansiklopedist, araştırıcı, *Consolatio Philosophiae* (Felsefenin Tesellisi)[17] yazarı Boethius'un (M.S.480-525) *Ars Geometrica'* sında bulunmaktadır.[18] "'*Ulkûd*"un veya "*articule"*nin Çinden tâ İspanya'ya - Hinde de uğramak suretiyle-geçmesi de böyledir. Bu biribirinden uzak, hem de çok uzak olan söz konusu o coğrafî bölgeleri, Türk kültür verileri bakımından biribirlerine yaklaştırmak için, Çek bilgini Hrozny de bir açıklama modeli geliştirmiş bulunuyordu.[19] Ona göre, hattâ insanlık kültürü, Tibet, Altaylar ve Hazar'ın oluşturmuş olduğu üçgen içerisinde,

---

[15] Harmatta. "Inscription Runiques Turques en Europe". *Erdem,* cilt 3. sayı 7. 1987. s.

[16] Aydın Sayılı. *Mısır ve Mezopotamyalılarda Matematik Astronomi ve Tıp,* Ankara 1967.

[17] Elmas Kılıç. *De Consolatione*'ye Göre Felsefenin İşlevi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Danışman: M.Türker-Küyel). Ankara.1994. Değerlendirme için bkz.. Kenan Gürsoy, *Bilge.* Güz 14. 1997. s. 92-94.

[18] Aydın Sayılı. "Harezmî".... *Erdem,* cilt 7. sayı 20. Ankara 1993, s.101-214.

[19] *Die altëste Geschichte der Vorderasien,* Prague 1940. Fransızcası. Madaleine David. *l'Histoire de l'Asie Anterieure,* 1944.

biryerlerden çıkıp, Hazar'ın güneyinden veya kuzeyinden Mezopotamyanın güneyine, tâ Sumer ülkesine kadar yayılmış olmalıydı. Sumerlilerin, Fırat ile Dicle'nin birleşip Basra körfezine ulaşmış olduğu yerlerde yakmış olduğu "Kültür farı", Batı'da, M.Ö. 2000 lerde Girit'e, Doğuda, M.Ö. 1000 lerde Çine, Kuzeyde M.Ö. 2000 lerde Anadolu'ya Hititlere, Güneyde M.Ö.3000 lerde Mısır'a ulaşmıştır.[20] Hrozny'nin bu çalışma hipotezine göre, Sumerlilerle Türkler akrabadır. Türk dili ile de Sumerli dili akrabadır. Bu tez önünde, her nedense, tedirginlik duyanların da bulunduğunu, bir tanıtma yazısından anlamaktayız.[21]

Biliyoruz ki, Hommel'in araştırmalarına göre, Güney Babil'e, yani Sumer'e, "Kalde Ülkesi" denir. "Kalde"nin kökü, M.Ö.2000'lerde, "Kashdu" iken, kelime, sonra, "Kardu"ya dönüşmüş, Kassitler zamanında ise, "Kardunias" şeklini almıştır. Kelime, M.Ö.900 lerde "Kaldu" olmuştur. İşte Greklerin = Chaldaër" kelimesi buradan gelmektedir. İbranîler, bu ülkeye, "Kashdûm" (Kashed,Keshed) derlerdi. "Ur-Kashdim" şehri, Peygamber Abba Rama'nın (İbrahim), ailesiyle terkedip, Harrana ulaştığı şehir idi.[22] Türklerin bu bölgede görünmelerini, Landsberger, "Kıral isimleri listeleri"ne dayanarak, M.Ö.2500 lere tarihlendirmiştir.[23] Kemal Balkan ise, oradaki Gutium halkının

---

[20] *Die altëste Geschichte der Vorderasien*, Prague. 1940. Fransızcası. Madaleine David. *l'Histoire de l'Asie Antérieure*. 1944.

[21] Saim Dilemre. *DTCF Dergisi*. cilt 1. sayı 4. 1943. s. 118.

[22] Hommel. "*Die altisraëlitische Überlieferung*" . s.212. München. 1897; Landsberger. " Sumerlilerin Kültür Sahasındaki Başarıları". *DTCF Dergisi*. III. s.147.

[23] Landsberger. "Ön Asya Kadîm Tarihinin Esas Meseleleri", *II.TTK Zabıtları*. bkz.. not 24.

(Kutların) dillerinin Türkçe olduğunu göstermiş.[24] Vecihe Hatiboğlu, değil sadece Kutların, fakat, aynı zamanda oradaki Kasların, Lullubuların, Subarların da Türklerle, (Guz'larla), yakınlıklarını dil tahlillerine dayanarak, ileri sürmüştür.[25] Nedim Tuna, "linguistic criteria" ve "regular sound correspondences"a dayanarak, şunları tesbit etmiştir: 1. Sumerlilerle Türkler arasında, dil bakımından, tarihî bir ilgi bulunmaktadır. 2. Türkler, en az, M.Ö.3500 lerde, Türkiyenin Doğu bölgesinde bulunmaktadırlar. 3. Türk dili 5500 yıl önce, müstakil ve iki kollu bir dil olarak mevcuttur. İlk ana Türkçe ise 8500 yıl kadar daha çok eskidir. 4. Yaşayan dünya dilleri arasında, en eski yazılı belgeli dil Türkçedir. Sumerli tabletlerdeki alıntı kelimeler bunu göstermektedir.[26] Ünlü, sümerolog Kramer'e göre ise, Sumerli dili ile Türk dilinin akraba olması tezi imkânsız değildir, hattâ olasıdır, mümkündür, muhtemeldir.[27] Marr da, *Çuvaşça Sözlük*'üne yazmış olduğu Önsöz'de, Sumerli dili ile Türkçe arasındaki yakınlığı ifade etmiştir.[28] Esasen, Sumerli diline, diller arasında bir yer arandığı sırada, Hommel de 350 (veya 70) kadar Türkçe ile müşterek Sumerli kelime tesbit etmiştir. Trofimova ve Tolstov gibi Rus bilginlerine göre, M.Ö.1000 lerde, Hazarla Aral arasında,

---

[24] Kemal Balkan. "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik". *Erdem*, cilt 6. sayı 16. Ocak 1992.s. 1-64.

[25] *Türkoloji Dergisi*. VIII. 1979. Ankara. Üniversitesi Basımı.

[26] Mübahat Türker-Küyel. "Osman Nedim Tuna'nın Türk Dilinin Eskiliği Konusunda Çalışmaları". *Erdem*, cilt 5. sayı 15. Eylül 1989. May 1992. s. 1035-1042.

[27] Mübahat Türker-Küyel. "Atatürk'ün Çivi Yazılı Araştırmalarına İlişkin Katkıları Hakkında Üç Belge Daha". *Erdem*, cilt 6. sayı 16. Ocak 1992. s. 273-298.

[28] Marr. *Çuvaşça Sözlük*, Önsöz. 1935.

Sumerlilere benzeyen, dilleri ise Türkçeye benzeyen kavimler yaşamaktaydı.[29] M.S.800 lerde, İslâm Âlemi'nde, İbn Türklerin ve Hârezmî'nin canlandırmış oldukları *cebir*in, Sumerli *Gabari* köklü, Akkadca *Gabrum* gibi bir kelimeden gelmiş olduğu ciheti de çok anlamlıdır.[30] Bu noktaya tekrar döneceğiz. Bütün bu incelemeler sonucunda şu cihet ortaya çıkmış oluyordu ki, Türkler, 5500 yıl kadar önce, yaklaşık M.Ö.3500 lerde, bir şekilde, Sumerlilerle temasa gelmiş bulunmaktadır. İşte, Türkleri, menşeleri itibariyle, Sibir-Kem'e bağlayan tezle, Mezopotamya-Sumer'e ilişkin olan bu tezin ortaya koymuş olduğu çatışkı, bilim adamları tarafından, henüz, halledilmiş değildir. Bizim gözlemlediğimiz kadarıyla, bu söz konusu her iki cephenin tarafdarları, biribirlerinin mukabil tezleri hakkında sessiz kalmaktadırlar. Ama, her iki taraf da belgeleriyle gelmektedirler. İşte, bu durumda, hem, "restitution", "restoration", "reconstruction", "interpolation" denemeleri yapmanın, çalışma hipotezleri kurmanın, açıklama modelleri geliştirmenin meşru olduğunu, hem de, dil konusunu ve dil-düşünce arasındaki sımsıkı münasebetten dolayı, dilin kültür taşıyıcısı olduğunu. burada, Türk dilinin halı kültürünü taşımakta olduğu gerekçesiyle, düşünüyoruz. Şüphesiz, tarihçiler, belge isterler. Buna mukabil, felsefeciler de, belgenin yokluğu vak'anın yokluğuna delil teşkil etmez, netekim, belgenin, sağlığı isbat edilmedikçe, belgenin varlığı da, sahtecilik ile karıştığı için, vak'anın varlığına delâlet etmez, derler. Demekki, çeşitli çalışma hipotezlerini, açıklama modellerini ve hele tarih felsefelerini

---

[29] Emel Esin. *a.g.e.*

[30] J. Hoyrup. "Al-Khwârezmî. İbn Turk.and the *Liber Mensurationum:* On the Origins of Islamic Algebra". *Erdem,* cilt 2. sayı 5.1986.

hemence, gerçeklik yerine almadıkça, her araştırıcının, gerçeğe yaklaşma yolunda, çeşitli modelleri denemek hakkını saklamakta olduğu anlaşılmaktadır.

Türkolojide bibliyografya meselesinin bir netice olarak bizi getirmiş olduğu bu iki cepheyi ele almazdan önce, burada, ayrıca, kültürün tarifleri ve kültür olgusunu açıklamaya dair geliştirilmiş olan modeller hakkında da bir bahis açmak mümkündür. Halı kültürünü tâ temelinde tartışmaya medar olmakla birlikte, böyle bir tutum içerisine girmek, şimdilik, bizi, halı konusundan uzaklaştırabileceği endişesiyle, sadece, bu konuda, otoritelerin görüşlerini veren bir kaç bibliyografyaya notta işarette bulunmakla yetinmek istiyoruz.[31] Sanat tarihçisi Emel Esin'e göre,[32] Türk kültürü, Kuzey Eurasia kıtasının (Kuzey Çin-Aral arası) (Basmıl, Kırgız, Uygur, Kağnılı boyların bulunduğu) geniş ufuklarında doğmuştur.Bu evrenin doğusu hakkında yapılan araştırmalar göstermektedir ki M.Ö.2000 lerin sonu ile M.Ö.1000 lerin başında, oradaki ekinci toplumlar, belki, Arî kavimlerin ilerlemesiyle, hayat tarzlarını değiştirmişler, çobanlık ve avcılığa tekrar dönmüşlerdir. Onlar, yarı-göçebe olarak, kışın, sûrlu kışlaklarına çekiliyor, baharın, sürüleri, yaylak ve otlaklara götürüyorlardı; çadırlarda yaşıyorlardı. Onlar, gerçekçi, heyecanlı, hamasî üslûpta sanat eserleri vermekteydiler. Onların sürülerinin

---

[31] Mübahat Türker-Küyel. "Bugünkü Batı Kültüründe Türklerin Etkisi ve Katkısı". *Araştırma*, XV. 1994.Ankara. DTCF; Mübahat Türker-Küyel. "İslâm Öncesi Türklerde Devlet Adamlarının Eğitilmesindeki Bilgece İlkeler ve Uluğ Bey". *Uluğbey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu*. Ankara 1996. s. 295 vd.

[32] *Türk Kültürü El Kitabı*; "Türk Kültür Tarihi" *Erdem*,cilt 1. sayı 2. Ankara 1985. 409-428 ve İngilizcesi.

"tamga"ları (damgaları), Kuzey Asya sanat eserlerinin alâmeti haline gelmişti.[33]

Toplumdaki bu değişiklik, kadınların hayatında, çok bir değişiklik yapmamıştır. Kadınlar, yine, ailenin bakımı ile uğraşmakta, göç esnasındaki güçlükleri, hattâ çatışkıları bile, karşılayabilecek şekilde eğitilmekteydiler. Kadınlar, hayatlarını, kış aylarında, ocak başında, "evçi" (ev kadını), anne ve aşçı olarak, ateş ibadeti ile vazifeli bir biçimde, geçiriyor; yün eğiriyor, yünleri ve keçeleri boyayıp, işleme ve dokuma ile uğraşıyorlardı (M.Ö. 500 ler). Ana Tanrıça Umay, işte, bu kadının şahsiyetini temsil etmekteydi.[34] Anlaşıldığı üzere "...Kadınlar, kendilerine özgü işlerle uğraşırlar. Çocuklarını, ergenlik yaşına kadar, yetiştirirler, yün eğirir ve elbise dikerler (Hunlardan söz eden Ammien Marcelli'nin *Res Gestae,* 1,2 si). -Netekim, Harmatta, iynedenlikteki runik yazıyı "Kızın kügi yedi" (Dikiş, kızın şanıdır) diye okumuştur.[35]- Her türlü işi yaparlar: Kürk, manto, elbise, ayakkabı, tozluk ve deriden olan her şeyi (Plan Carpin, Becquet ve Hambis); inekleri sağarlar ve tereyağı çıkarırlar; fakat, kısrakları erkeklerin sağması mümkündür... Kadın, "evin dayağı" ("evin toyaghı") dır. -Nitekim, hakan da evrenin dayağıdır, "*axis mundi*"-dir. Bu, kadın hakkında, basit bir övgü değildir. Çünkü, kozmik bir eksen, Gökyüzü ile iletişim aracı olan bir ağaçtan direğe bağlanan bütün simgeler bilinmektedir.[36] Üzerinde, yıldız

---

[33] Elcm Esin, *Türk Kültürü El Kitabı;* "Türk Kültür Tarihi" *Erdem,* cilt 1, sayı 2. Ankara 1985, s.409-432

[34] Emel Esin, "Katun", *Erdem,* cilt 7, sayı 20, Ankara 1995, s.471.

[35] Harmatta, a.g.m., s.72-98.

[36] Jean Paul Roux, "Orta Çağ Türk Kadını". Çeviren: Gönül Yılmaz, *Erdem,* cilt 6, sayı 18, Ankara 1992, s.700.

kümelerinin, bir bakıma, evrenin, Gök'ün hepsinin, yer almış olduğu ve ekinokslarda, yılda iki kez, gece ile gündüzün eşitlenmiş olduğu ekvatör düzlemine dik olan (başa giydirilmiş, yan yatırılmış külâh gibi, aslında, 27^0 23 saniye) ekliptik düzlemi, düşey istikamette tasavvur edilmekteydi. Halıda, sanki, ekvatör düzlemi argaç, ekliptik düzlemi ise arış yerindeydi. Kadın kişi, sanki, yarım küre olan Gök kubbesinin tam Kutup Yıldızının bulunduğu noktaya yerleştirmiş olduğu gözüyle, oradan, Gök'ün içinde olarak, kare veya küp olan Yeryüzüne (Yir Sub) bakıyor, kenarlar (Sular? Dağlar? Yeryüzü katları? Gökyüzü katları? Sûrlar?) içinde çevirmiş olduğu alanı, Yüryüzünü, evreni, Doğu-Batı, Kuzey-Güney istikametinde, biribirini daima dik olarak kesen iki doğrunun kesişme noktasından, ama, daima kesişme noktasından, hep aynı merkezden, simetrik olarak dağılmış veya yerleştirilmiş halde, *flora* ve *fauna*sıyle, stilize edilmiş çiçek, dal, yaprak, kuş, koç, geyik... motifleri ile, Zaman Ejderi Luu ile, Hayat Ağacı ile, bütün hayat ve kut emmareleriyle, -sonraları *mandala* ile- renk renk, nakış nakış, arış ve argacında, tezgâhında dokuyordu, resmini çıkarıyordu; şifreli olarak yeniden yaratıyordu; doğuruyordu. Demekki, kadınlar, daha, küçücük bir kız çocuk iken, dokuma tezgâhı, özellikle de, halı dokuma tezgâhı başına oturtulmuşlar, nasıl, erkekler, ruhlarından kopup gelen heyecan dalgalarını şölen, sıgır ve yuglarında, bedii bir dille ifade etmişler, sagular söylemişler, destanlar yaratmışlarsa, işte tıpkı bunun gibi, kadınlar da, ruhlarından kopup gelen heyecan dalgalarını renk renk, nakış nakış, arışta ve argaçta, ifade etmişlerdir; Ana Tanrıça Umay gibi, evrene, hiç olmazsa, belli bir bölümünde, varlık vermişlerdir. Evrenin o bölümünü, dokumuş oldukları herbir

halıda, yeniden yaratmışlardır; evrenin bir bölümünü halı ve kilimde, yeniden dokumuşlardır.

"Kerekü" veya "otak"ta, bu silindirik ve künbedli çadırda, işlemeli keçe örtüler, keçe yün yaygılar bulunuyordu. Halılar, merâsim eşyası da sayılıyordu.[37] Beylerin "mertebe"lerine göre ("Kuram"a göre) oturmaları için serilen, ayrıca ve asıl, hükümdar tahtı "örgin" de olan halılar, Orta Asya'ya yayılır. Kadîm Chu'larda ve Tabgaçlarda olduğu gibi, Gök Türk hakanları da, bir halı üstüne oturur; ve tâbi boy beyleri tarafından "otak" etrafında, döndürülürdü.[38] Hakan, böylece, Yeryüzü etrafında döndüğü kabul edilen Güneşe de mümasil kılınıyordu. Hakan "otak"ı ("Kurvi çovaş"), erken Türklerde, devlet timsâli olduğu için, Çinlilere esir düşen (M.S.634) ve bu sebeple kahrından ölen Türk hakanı Hsie-Li, kendisine verilen saraya girmeyi red ederek, "otak"ını kurdurmuştur. "Otak" ve dolayısıyle kubbe, asırlar boyunca, Osmanlılara kadar, devlet timsâli olarak kalacaktır.[39] Merkezde "oçok" (Ocak), tepede, kubbenin ortasındaki duman deliği ("Tüğünük") olan odalar da, Türk mimârîsinin bir alâmeti sayılmaktadır. Gök Türk "otak"ını, bir Çinli şair, "Her yanda sıcak keçe yaygılar serilmiş, musikî âletleri de burada..." diye terennüm etmiştir.[40]

Sanat Tarihçisi Emel Esin'in dayanmış olduğu literatür bize göstermektedir ki, İç Asyada, yaklaşık M.Ö.2000 yılının sonlarına tarihlendirilen Kem (Yenisey) yukarı kıyıları ile Kögmen (Altay) Dağlarındaki kültürler, Çinli kaynakların "Kagnılı" dedikleri

---

[37] Emel Esin, "Katun", s.410.
[38] Emel Esin, a.gm., s.415,417.
[39] Emel Esin, a.g.m., s.417.
[40] Emel Esin, a.g.m., s.417.

boylarla, Kırgız ve Kök Türklerin müşterek atalarının yaratısıdır. İç Asyada Karasuk, Tagar ve Taştık kültürlerini yaratanlar, işte bu "Kağnılı" (Tiele) lardır.[41] Tagar ve Taştık yerleşme bölgelerinden kalıntılar ve petroglifler, bu kültürü yaratan "Kağnılı"ların "otak" şeklinde ağaçtan köşkler yapmış olduklarını göstermektedir; "eğme" ve "eğin" sözü, herhalde, işte, buna delâlet etmiş olsa gerektir. "Eğme" (Kubbe) nin, "teğirmi tam" ın altı, silindirik veya "dört köşe" olabilir. Yerde, ortada, merkezî "oçok" (ocak) ve onun tavanına isabet eden tam karşısında ise "tüğünük" (baca) bulunur.

Bu "otak"ların veya "otak" şeklindeki meskenlerin oturtulmuş olduğu yerleşme bölgelerinin etrafı "çıt" (çit) lı olup, bu "çıt"lar, "titig"le, içine tüyler karıştırılmış bir sıva ile, sıvanmıştır. Belki de, "balık"ın kökü, bu balçıklı "titig"lerdedir. Bu kültürlerde, tunç üzerine dağ keçisi, geyik, kurt, boğa, kaplan, pars, yırtıcı kuş figürleri resmedilmiştir. Bu kültürlerdeki astral piktogramlar, bronz işleyen, pirinç ziraati yapan, toprağa bereket temin etmek amacıyle insan kurban eden Çinlilere, "Dikotomik Üniversalizm"i, tekerlekli arabayı, demir işlemeyi, takvimi öğreten (Eberhart) Chu'larınkine benzemektedir. Bu kültürlerdeki koç ve koyun heykelleri de, yine, Chu'ların kurban âyinlerinde göze çarpmaktadır. Koç ve koyun yanında, geyiğin ve atın da kurban edildiği görülmektedir. "Yarış"ta (Ötüken'de) yaşayanların, Pazırık ve Mayemir "kurgan"larında yatanların, işte bu Kögmen Dağları bölgesinden gelmiş oldukları anlaşılmıştır. Taştık kültürünün oralara yayılmış olduğu anlaşılmaktadır. Altun Yış'taki Pazırık Mezarları M.Ö. 4-2. yy.lar arasına tarihlendirilmektedir. Isık Köl

---

[41] Emel Esin. *Türk Kültürü El Kitabı.*

ile Altun Yış arasında, Uygurlar da yaşamakta idiler. Hattâ, Potatov'a göre Pazırık mezarları Uygurlara aittir.[42] Altun Yış ise, Türklerin en eski vatanıdır. Bunun delili "Kinman" kelimesidir (Schmitt'in incelemeleri). Milâd sıralarında yazılmış olan Çin kaynaklarına göre, o devirde, Altay bölgesinde, hem, halı ile yün kumaşlar dokunmakta, hem de, altın işçiliğinde ve at koşumları yapmakta pek mâhir olan "Wu Huan" boyları da bulunmakta idi. İşte bu "Wu Huan"lar, Oğuzların ataları idi (Clauson'a göre). Erken Altay mezarlarından çıkan eşya arasında, altından, tunçtan veya tahtadan kemerler, at koşum süsleri, dünyanın bilinen en eski halısı (Pazırık halısı), deriden ve muhtelif renkteki keçelerden yapılmış hendesî veya figüratif motifli örtüler, atlara giydirilmiş geyik maskeleri v.s. bulunmaktadır.[43] Halıcılığın, Oğuzlar arasında, devam ettiğine göre, dünyanın en eski halısının bulunduğu Pazırık kurganlarını, Oğuzların atası olabilecek "Wu Huan"lara da atfetmek hatıra gelebilir.[44]

Halı tarihine ilişkin Pazırık Halısı meselesinde, Emel Esin'in kanaati şudur: Bidder'e göre, Pazırık Halısı, Avrupadan Doğu Türkistan'a göç etmiş Ârîlerin (Sardis ile Susa arasında bir yerde dokunmuş olabilen) bir eseridir. Çünkü, Türkler, göçebe oldukları için, halı tezgâhı kuramazlar, ancak keçe imâl edebilirlerdi. Bidder'in bu görüşü, yine, Emel Esin'e göre, hem, Çinli kaynaklar tarafından, hem de, halı tarihiyle çürütülmüş bulunmaktadır. Çin kaynakları, "Wu Huan" kadınlarının (Oğuz kadınlarının) halı dokuduklarını kaydetmektedirler. Aslına bakılacak olursa, yarı-

---

[42] Emel Esin, *Türk Kültürü El Kitabı,* s.14.
[43] Emel Esin, *a.g.e.,* s.17.
[44] Emel Esin, *a.g.e.,* s.15.

göçebelerin "kışlak"larında, her tür dokuma tezgâhı bulunabilir.[45] Türk boyları, çadır içerisinde, düğümlü halı dokumuşlardır. Kaldı ki, Pazırık Halısı'nın bulunduğu yerde, Uygurlar da yaşamakta idiler. Pazırık Halısı'ndan sonraki düğümlü halılar, M.S.4.yy.da, Doğu Türkistan'da, Lou Lan'da bulunmuştur. Bir Çinli masalında, Gök Türklerin, şölenlerinde, yerlere halılar sermiş oldukları anlatılmaktadır. Gök Türk, Uygur ve Kağnılıların yaşamış oldukları Koço ise, düğümlü halının ve kilimin imalât merkezidir. Halı ve kilim kalıntılarının çoğunun, Uygur harfli Türkçe metinlerin bulunduğu evler ve han harabelerinden çıkarılmış olduğu gözlenmektedir. Uygur bey ve hanımlarının resimlerinde ise, halı göze çarpmaktadır. Ayrıca, Uygurların *Bodimandala*ları, küçük birer halıdan ibaret bulunuyordu. Yukarıda, Emel Esin'in M.Ö. 1000 lerde, "evçi" olan Türk kadınının işleme ve dokuma ile uğraştığına, halıların merasim eşyası sayıldığına, halının hakanın tahtı olduğuna, Hakanın, halı üstünde olarak, "otak" etrafında döndürüldüğüne, Çinli şairin, "otak"ı, "Sıcak yaygıların serilmiş olduğu yer" diye terennüm etmiş olduğuna işaret etmiştik.

Sanat tarihçisi Oktay Aslanapa'ya göre,[46] Altaylarda, 5. Pazırık Kurganı'nda buzullar (*Sic.*) içerisinden çıkarılan en eski halı, Hunların bölgesinden gelmektedir. Aslında, bunun bulunduğu yer, kürk ve hayvan postunun kullanıldığı, hâkim olduğu, bir bölgedir. Asya Hunları, bu motifleri, maden eserlerinde de işlemiştir. Çünkü, ren geyikleri, bu bölgenin *fauna*sına girer.

---

[45] Emel Esin, *a.g.e.*, s.108.

[46] Oktay Aslanapa, "Türk Halı Sanatı" *Erdem*, cilt 3, sayı 7, Ankara 1987, s.99-109.

Yine Aslan Apaya göre, 5. Pazırık kurganında bulunan halı, inanılmaz inceliği, yüksek kalitesi, motiflerinin zenginliği ve özellikleri ile dikkatleri çeker. Bu halı, ilk kez, 1953'te yayınlanmıştır. 10 cm^2 de, 36.000 Gördes Düğümü ile, inanılmaz bir ustalık işidir. Motifleri dama tahtasına benzer. Rudenko, bu halıyı, İskitlere maleder; ve, M.Ö.500 lere yerleştirir. Ghirsman ve Bussagli, M.Ö.400-300'e, Mongait M.Ö.300-100'e tarihlendirir. Zick Nissen'e göre, bu halı, Susa-Frigya arasında, bir yerde dokunmuştur; sanat geleneği, Kuzey-Batı İran'ı göstermektedir. Oysa, Aslanapa'ya göre, ölü gömme şekli, mumyalama tekniği, ölülerin tipi, Asya Hunlarını ve M.Ö.300-200 leri gösterir. Halıda, Asur-Koyuncuk Sarayı (M.Ö.800) taşa oyulmuş, haçvarî dört yapraklı lotus çiçeği motifi, Ahameniş-Persepolis röliyefleri, süvari tipleri ve geyik figürleri bulunmaktadır. Böyle bir terkibi ancak Hunlar yapabilir. Stein, 1906-1908 sıralarında, Doğu Türkistanda, Lop Gölü batısı Lou Lan'da, M.S. 300-400 den kalma düğümlü halı parçaları bulmuştur. Bunlar, sert, kalın, boyanmamış yünden bükülmüş ipliklerden, tek argaç üzerine düğüm atılıp, bazen, beş sıra arış geçirilerek, dokunmuştur. Von le Coq, 1913 te, Kuça batısı Kızıl'da, halı parçalarına ulaşmıştır. Samarra (838-883), Türk muhafiz birlikleri için, 9.yy. erken Abbasî Devri halı sanatına bağlanır. Fustat'ta (eski Kahire) bulunan halıda, baklava, üçgen, daire şekilleri hâkimdir. "Uçan halı" imajı Türk eseri olan halıyı yüceltmektedir. 10.yy.da, Buhara ve Türkistan büyük şehirleri, halı yapıp satıyorlardı. 13.yy. Mogol istilâsına kadar, bu, böyle sürmüştür. Bu faaliyet, sonra, Büyük Selçuklu, Gördes Türk düğümlü halı sanatının temelini teşkil edecektir. Halen, Hindistan'daki bir budist manastırdan getirilmiş, XII. yüzyılda,

Selçuklular Devri'nde, Konya'ya ısmarlanmış bir halı, İstanbul, İslâm Eserleri Müzesi'nde teşhirdedir (10 Aralık 1996'ya kadar).

Jean Paul Roux'ya göre, "Sınâîleşmiş sanatlarda, halının yerini tutacak hiçbir sanat eseri yoktur. Orta Asyadan göçebelerle gelmiş, Türk-İran âlemine mahsus olan bu özellik, yani halı, sonra, gitgide yeryüzünün geri kalan kısmına yayılmıştır. Menşei ne olursa olsun, -Jean Paul Roux'ya göre halının menşeini tartışmak boş bir gayrettir. Buna yukarıda işarette bulunmuş idik-, bize ulaşan en eski müslüman halısında, 15.yy. sonunda, bitki ögelerinin gireceği geometrik dekora karşı duyulan kesin zevkin hâkim olduğu Osmanlı halısındaki karakteristikler görünmüştür. Aynı bir motifin tekrarlanmasından ibaret olan arkaik temayüller ve bunu yaparak bezekli alanın hudutlarını aşmak izlenimini vermek, insanı, müslüman sanatı telâkkisine bağlamaktadır. Bu telâkkîde, insan, sonluya karşı düşmandır, isterse, hudutlar sonludan çıkıp gelmiş olsunlar, isterse de, onlar biribirleriyle arızî bir şekilde karşılaşmış olsunlar. Türk boylarının çok sık kullanmış oldukları kilimler ve *sumak*lar (örülmüş ama düğümlenmemiş halı) yanında, "has yün" denen ve düğümlü bir halı olan, bir halı çeşiti daha gelişmiştir. *Gördes* denen (ekseriya *Ghiordes* diye yazılan) Türk düğümü, Fars düğümünden (*sine*) şu hususta ayrılır: Yün veya ipek iplik, zincire bitişik iplerin her biri etrafına teker teker sarılır. Halbuki İran düğümü, o ikisinden yalınız birine sarılmıştır. Sonra, kalınlık, makasla sağlanır. İşte, bu, halıya kadife görünümünü veren şeydir. Sanat tarihçilerinin, bize, aşağı yukarı, çok az nümunesi intikal etmiş olan en eski halılar hakkında, halının yaşını kesin olarak tayinde ve halıları tasnifte, karşısında bulunmuş oldukları güçlük, onları, bu halılarla Avrupalı ressamların yeniden resimlerini yapmaktan zevk duydukları halı resimlerini

karşılaştırmaya sevketmiştir. Holbein, Bellini, Lotto halılarına ilişkin seriler, işte bu şekilde tesis edilmiştir. En yeni halılara ilişkin isimler, imalâthâneden çok, ticaret merkezlerinin isimlerinden kaynaklanmaktadır: "Kula", "Lâdik", "Bergama" halıları gibi. Bazıları "Holbein"ların geleneğini sürdüren ve henüz imalâthâneleri yok olmamış olan halılar ("Bergama"), ekseriyetle canlı renklerdedir ("Milâs") ve nakışı "mihrâb" şeklindedir ("Kula", "Lâdik" v.s.); o yüzden, onlara, üzerinde "secde" edilen mânâsında, "*seccâde*" denir. Daha doğrusu, "seccâde"den ayırmak için onlara, "halı-seccâde" denir. En meşhurlarından olan, nakışları soyut, renkleri mahdut olan "Holbein" halısı, sekizgen yuvarlaklardan, dengeli ve düz çizginin hâkim olduğu bir kompozisyon yaratan son derece girift süslerden müteşekkildir. Daha az başarılı olmayan "Uşak" halısı, üçyüz yıldır, 16.yy.dan 18.yy.'a kadar üçyüz yıldır dokunan "Uşak halısı", girift baklavalar ağını sever; ve, süsünü, merkezdeki madalyonu öne çıkararak gerçekleştirir. Türk geleneğinde, derinden derine iz bırakmış olan halı sanatı, devlet tarafından teşvik edilmiştir. Bu sanat, bir çeşit tekâmülle, günümüze kadar canlı kalmıştır. Halı sanatı, top yekûn bir gerilemeye uğramadan, son iki asrı aşmış olan, belki de İslâm Sanatının biricik ifadesidir".[47]

Demekki, sanat tarihçilerinin araştırmalarının sonuçlarına göre, halı sanatının "daima, Türklerin yaşadığı ülkelerde ortaya çıkan" ve "Türklere bağlı" bir sanat olduğu, "Büyük Selçuklu Devri'nde kurulan devletlerle, halı tekniğini, önce İslâm âlemine

---

[47] "Osmanlı Sanatı. Halı"; (*L'Histoire de l'Empire Ottoman,* Paris 1989, Fayard, içindeki XV. Bölüm. "1'Art Ottoman Dans les Teritoires Turcs", s.649-683'den Mübahat Türker-Küyel tarafından yapılmış olan Türkçe çeviri), *Erdem*, cilt 6, sayı 18, Kasım 1992, s.893-932.

sonra bütün dünyaya tanıtanların da Türkler olduğu", elde, Büyük Selçuklu Devrinden halı kalmamakla birlikte, "Anadolu Selçuklularından gelen Konya halılarının 13.yy.dan 20.yy.'a kadar gelişen bir sanatın temelini oluşturmuş" olduğu anlaşılmaktadır.[48]

Yukarıda, Türklerin Yeryüzünün (Yir-Sub'un) dört bir tarafına yayılmış olmalarına gerekçe olarak, tarihçilerin, Türklerin *hikmet* anlayışlarını göstermiş olduklarına işarette bulunmuş idik.

Araştırmalar ortaya koymuştur ki, *hikmet*,[49] (1) "(Herhangi bir konu hakkında edinilmiş olan) yakînî ve doğru bilginin tâ kendisidir" (ve bu bilgiye göre davranmaktır.) Bu bakımdan, *hikmet*, bütün öteki bilimlerle aynılaşmaktadır. (2) *Hikmet* bu "yakînî ve doğru bilgi"nin tekabül etmiş olduğu varlığın ve varlıklar arasındaki münasebetin de, tâ kendisidir. (3) *Hikmet*, bu "yakînî ve doğru" olan bilginin varlıklara ve varlıklar arasındaki münasebetlere uygun olduğu hakkında, insanda hasıl olan,şüpheden tamamiyle arınmış bulunan bir bilinçtir. Burada, "herhangibir" denen "konu", ya hepsi birden, ya da tek tek olarak, Tanrı, evren, toplum, insan ve insanın kültürüdür, kültür varlıklarıdır. Fârâbî'ye göre, "hakikî hikmet", "En yüce konuyu, en yüce ilim ile bilmektir." "En yüce konu" Tanrı, Göksel cisimler ve rûhânî varlıklardır."En yüce ilim" ise, "hakk-ı yakîn"dir; hiç şüphesiz olarak doğru olan ve doğru olduğu da hiç şüphesiz olarak bilinen bilgidir. Böylece, *hikmet*, insanın, "en yüce konuyu en yüce ilimle bilme peşinde koşmasından ibaret olan bir nazarî

---

[48] Oktay Aslanapa. a.g.m., s.99-109, resimler 16 sayfa.

[49] Mübahat Türker-Küyel, "Felsefenin Tarifinde ve Tarihinde Bir Kaynak Olarak Fârâbî", *Erdem*,cilt 6. sayı 18, Eylül 1990. s. 725-735, İngilizcesi, s.737-747.

fazîletidir"de.[50] Ortada, bir de, Tanrının kendisinin sahip olmuş olduğu bir hikmet bulunmaktadır. Fârâbî'ye göre, tarihte, bize, "doğru ve yakînî" bilgiyi, yani *hikmeti* ilk kez sunanlar, Kaldeliler olmuştur. Kaldelilerin yaratısı olan *hikmet,* onlardan, ilkin Mısırlılara, sonra Yunanlılara, sonra Süryânîlere geçmiş, sonra, Arapların dilinde ifâdesini bulmuştur. Bu tarihî gerçeği bize haber verenler arasında, Fârâbî'den başka, Berossos, Philon, İskenderiye filozofları, İbn Nevbaht, Habeş el-Hâsib, İbn Nedîm, Beyrûnî, İbn Meymûn, Roger Bacon, Francis Bacon, Erasmus, Daczi Yanoş, Alâ ud-Dîn Mansûr... gibi düşünürler de bulunmaktadır.[51] Platon, *Timaios*'unda, Aristoteles ise öğrencisi Eudemos'un *Matematik Tarihi* vasıtasıyle, Yunanlıların, matematiği, eski Mısırlılardan almış olduklarından haberdar idiler. Fârâbî, "Bizim dili konuşanlarda, hükümdar, kanun koyucu ve hakîm aynı anlama gelir"[52] sözüyle, *bilge* kelimesini kastetmekteydi.

Gerçekten de, sumerolog Landsberger'e göre, Sumerliler, evren önünde onun, sadece ampirik olarak algılanmasıyle yetinmemişlerdir. Buna ek olarak, onlar, ampirik dünyayı aşarak, onu transandantal vahdetli bir bütün olarak da kavramayı başarmışlardır. Onlar, bu kavrayışa, teologların tedrîcî sûrette kurmuş oldukları bir sistem olarak değil, ampirik âlemde, onu, kökleşmiş sûrette yaşayarak, erişmişlerdir. Bu yaşayış, timsâlini, tapınakta, Zigguratta bulmuştur.

Dil ile düşünce arasındaki sım sıkı ilişkiden dolayı, kültürü, dile bakarak anlayabileceğimizi söyleyen Humboldt'ün bu

---

[50] *Tahsîl,* s. 42 vd. (Muhsin Mehdî İngilizce çevirisi).

[51] Mübahat Türker-Küyel, "İslâm Öncesi Türklerde Devlet Adamlarının Eğitilmesindeki Bilgece İlkeler ve Uluğ Bey", bkz., dipnot 31, s.302 v.d.

[52] *Tahsîl*, s. 47.

görüşüne itibar eden Landsberger, Sumerli dilinin "müfrit komplexif" olduğunu görerek, şu sonuca varmıştır: Sumerli, daha konuşmadan önce, ilkin, düşünür. Sumerli konuşuyor demek, Sumerli düşünmüştür demektir. Çünkü, cümle, Sumerlinin zihninde, daha konuşmadan önce, bütün teferruatıyle sıralanmış bulunur; yoksa, "kursif" bir dilde, meselâ Akkadcada olduğu gibi, haricî yahut derûnî tecrübelerin ancak konuşulurken sıraya sokulması şeklinde tezahür etmez. Bu özellikleri taşıyan ve bugün de yaşayan dil Türkçedir. Kaygusuz Abdal'a göre, Âdem, Türkçeden başka bir dil bilmiyordu.[53] Sumerli için konuşmak demek, *tanzim* etmek demektir. *Tanzim* keyfiyeti, hem konuşmanın, hem de düşünmenin esas fonksiyonudur.

Sumerliler, ampirik dünyadaki nesneleri *tanzim* ve *tasnif* etmiş olmak, onları kavramsallaştırmak yanında, evrendeki, toplumdaki, insandaki ve değerdeki "nizâm-ı âlem"e de inanmaktaydılar. Öyleki, dünyada hâdiseler, Tanrıların söylemiş oldukları formüllere (*Nam*'a, *Me*'ye, *Mu*'ya) müsteniden, "ilâhî nizâm"a, "nizâm-ı âlem"e uygun olarak vukua gelirler idi. Sumerlilerin en büyük Tanrısı olan Gök Tanrısı An, adâletten, evrendeki "nizâm-ı âlem"den sorumludur. "Nizâm-ı âlem", Gök cisimlerinden tâ Öte Dünya "Kur'a kadar hâkim olan" "'adl ve adâlet"tir. Bu adâlet, toplumda, kendini, toplumsal yasalar olarak, kişide kendini bedensel, ruhsal, ahlâksal dengede ve "i'tidâl-i mizâc"da gösterir. An, toplumdaki adâleti, toplumsal "nizâm-ı âlem"i, Ay Tanrısı ve "tamga"lar yeri olan ve ileride, bilgi teorisinde, *"Dator Formarum" ("Vâhib us-Suver")* olacak olan

---

[53] Bu ciheti Abdurrahman Güzel ortaya koymuştur. Bkz., Mübahat Türker-Küyel, "Dil mi Diller mi", *Türk Yurdu,* sayı 11, Kasım 1991, s.14-22.

Nanna'ya emrederek, bir *si.pa.si* (sopası doğru olan çoban hükümdar) aracılığı ile sağlar. Sumerlilerin bu görüşleri, komşu kültürlere, tâ *Ahd-i Atîk*'e kadar, nüfûz etmiştir. Sumerlilere göre, adâlet, Tanrıları, Evreni, Toplumu ve İnsanı, kozmik bir birlik içerisinde, kanuniyet, denge, uyum, ahenk, nisbet, harmoni içerisinde görmektir; *hikmet*tir. *Hikmet*, "Nizâm-ı âlem"i, yazı-dil-düşünce-obje sırasına (veya tersi) riayet ederek, görmek ve anlamaktır da. Dile ilişkin olan bu hususlardan, bizim, burada çıkarabileceğimiz bir pay bulunmaktadır; o da şudur: Dil ile düşünce arasında bulunan sımsıkı bağ, halı konusunda da değerlendirilebilecek kabiliyette gözükmektedir. Öyleki, halı dokuyan, daha dokuma işine başlamazdan önce, dokuyacağı halılarının nakışlarını zihninde önceden *tanzim* etmiş olmalıdır.

Esasen, *hikmet*, Arapça *h.k.m.* (Hayvanı doğru yoldan suya götürmek) kökünden türetilmiş, *hakîm*, *hâkim*, *hakem* ve *hekim* kelimelerinin de mensup bulunduğu bir aileden gelmektedir; ve, Akkadca "*meşarum*" ile "*parsu*" (farz) üzerinden, geri giderek, Sumerlilerin *si.sa.* (Çift sürerken, yoldan çıkmak isteyen öküzün boynuzlarını tekrar doğru yola koymak) kavramına ulaşır; ve *nig.si.sa.* şekline girerek, asıl, " 'adl" ve " 'adâlet" anlamını kazanır. Bu suretle, işte, Sumerli gözünde, hikmet adâlet ve 'adl anlamlarına da gelmiş olur. Burada, adâleti, en geniş anlamıyla, kozmik adâlet olarak düşünmek gerekir. Netekim, XI.yy. mütefekkiri Miskawaih, *Risâla fî Mâhiyat il-'Adl*inde, adâletin kozmolojik, aritmetik, ilâhî ve politik manâlarını göstermiştir.[54] "'Adl", böylece, fizikte ve ahlâkta denge, matematikte uyum, armoni, nisbet, ölçü, oran, müzikte, sanatta, tıbda ahenk manâsını

[54] Arkoun. *Miskawaih*, Paris 1967. Thèse. Doctora d'état.

da kapsamına almış olmaktadır.[55] Hikmet, Sumerlilerde, 'adl ve adâlet anlamına gelince 'adl ve adâlet, gerçek, doğru, iyi ve güzel varlığın da ilkesi, varlık şartı olmuş olmaktadır. Öyleki, ne ki vardır, o âdildir, yani, dengeli, uyumlu, ölçülü, orantılı ve ahenklidir; ne ki âdildir, o, vardır, yani, ne ki dengeli, uyumlu, ölçülü, orantılı ve ahenklidir, o vardır. Zaten, Sumerli zihniyetine göre, yaratıcı Tanrılar, birer "*good fashioners*" dir, "güzel sûret verenler"dir. (Türk Tengrisi de "bıçıgan"dır. Hermes, İdrîs, terzilerin Tanrısıdır.) Bu, hikmetin sanatla içiçeliğinin, daha doğrusu, hattâ, ayniyetinin de, bir tür ifadesidir. Bu sebeple, Tanrıların emirlerini yerine getirmek, *hikmet*le uğraşmak, ibadet etmek anlamına da geliyordu; dolayısiyle, sanat ibadettir. Değil mi ki varlıklar ve varlıklar arasındaki münasebetler Tanrıların birer emriydi; Sanatla uğraşan insan, bunları yakalamaya çalışıyordu! İslâm âleminde, meselâ, İbn Rüşd'te olduğu gibi, felsefe ile uğraşmak dînen vâcibdir. Sumerliler, ayrıca, Yeryüzü, Gökyüzü, toplum ve insanı ve insanın kültürü arasındaki paralelliğe de inanmaktaydılar. Onların paralelliğe olan bu inançları, onların hikmetlerinin bir parçasıydı. Sumerlilerin paralelliğe olan inançları, Pithagorasçılar başta, Platon'a, Galenos'a, "Adı bilinmeyen bir sofist"e kadar, aracı kültürlerle, İonialı'lardan öteki kültürlere, tâ Osmanlı'lara kadar geçmiş bulunuyordu.[56] Çünkü, Kâtip Çelebinin *İlhâm ul-Mukaddes fî Feyz il-Akdes*'i, Kanûnî'nin hekimbaşıla-

---

[55] Walther Kranz. *Antik Felsefe*, İstanbul 1978. Edebiyat Fakültesi; Mübahat Türker-Küyel. "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsâli olarak Galenos". *Erdem*, cilt 4, sayı 2.Ankara 1989, s. 501-574.

[56] Galenos'a göre.Tıbbın Astronomiye, Astronominin Geometriye, o. halde, Tıbbın da Geometriye, netice itibariyle, hikmete ihtiyacı vardır. "Adı bilinmeyen sofist" için bk. Kranz. *Antik Felsefe*, İstanbul 1978.

rından Musâ b.Harûn'un, müziğin, hem bir muâlece hem de bir terbiye vasıtası olduğu hakkındaki sözleri, Tokatlı Mustafa Efendi'nin öğrencisi Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin sözleri, bize, bunu göstermektedir.[57] Fuzûlî'ye göre de, biricik hikmet, sanatın tâ kendisidir; özellikle de söz sanatıdır; edebiyat sanatıdır. Zira, Fuzûlî *Matla'ul-I'tikad*'ında, "*intizâm*-ı kâinâtın hikmetine, edebiyatın kullanıldığı aşk yoluyla" ulaşabileceği kanısındadır.[58] Nâbî'ye göre de edebiyatın "hikemî" olması gerekir. Gerçi, Sünbülzâde Vehbî'ye göre, felsefe, bir "vesvese"dir, hendeseye de pek "tevaggul" etmemek gerekir. Hikmet ('adl ve adâlet) dengenin, uyumun,oranın, ahengin, nisbetin tâ kendisi olarak, her tür sanat ögesinin temelinde yer almış bulunmaktadır. Bu, hikmetin, sanatı da temellendirmiş olduğu anlamına gelir. Öyleki, edebiyat vezin, kafiye, tef'ile v.s. yoluyla, bu 'adle ve bu adâlete uymaktadır. XI. yy. da, İbn Sînâ'nın "Edîb ul-felâsife" ve "Feylesûf ul-Udebâ" terimleri önünde,

---

[57] "Zira kim.muzika. mizâcları itidale getürüp. islâh eder idi. Şehzâdeler büyüdükçe. 'adl ve istikamet üzere olurlar idi. Bu da âlemin nizâmına. islâhına sebep olur idi." Bk.Mübahat Türker-Küyel. "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsâli olarak Galenos". s.513.Davut Peygamberin Kıral Saul'e, mizmar çalıp. mezâmir okuduğu mâlûmdur. Hastalığın.unsurlar arasındaki "dengesizlik" olduğu. Pithagorasçıların. varlığı.düzgün çok yüzlülerle açıklaması. "Evren müziği"nden bahsetmesi. *Timaios*'unda Platon'un Demiorgos'unun. önündeki çanaktan elleriyle almış olduğu balçığı,yine önünde duran *ideal*ara bakarak.üçgen orantılarına dayanarak yaratmış olduğunu ileri sürmesi. İbn Sînâ'nın "tabiat"ı. varlığın *düzen*i kabul etmesi. Anaximandros'un "haksızlıkların cezasını ödeme" tabiri. evren ile insan arasında tam bir paralellik bulunduğu görüşüne dayanır.

[58] Mübahat Türker-Küyel, "Fuzûlî'nin Bir Kıt'ası ve *Matla'ul-İ'tikad*ı", (Fuzûlî Kutlamaları). Bilkent. 1995.

"Feylesûftur, ama, edîb değildir" kınaması karşısında, niçin, üç yıl üslûp çalışmış olduğu, Ali Şir Nevâî'nin edebiyatla ilgili bir eserine, niçin, *"Mi'zân ul-Evzân"* adını takmış olduğu, niçin bu eserinin girişinde, Tanrı, Evren, toplum ve insan arasındaki paralelliği sanatlı bir şekilde vermiş olduğu, hattâ müelliflerin,eserlerinin başlıklarını niçin sanatkârane bir şekilde seçmiş oldukları da, bu sûretle anlaşılmış olmaktadır.[59] Aynı şekilde, müzik sanatı da bu 'adle ve bu adâlete, *usûl, darb, ikâ, makâm* gibi ana kavramları, neticede hikmeti, temele alarak katılmış olmaktadır.[60] Türklerin her gün, yılda, 365 kez "küy" çaldıkları, senenin belli günlerinde ise "ulu küy" icra ettikleri, seyahatlerine sazlarıyle çıktıkları,[61] orduyu, niçin, müzikle harekete geçirdikleri, mehterin menşei, çiçekleri, hayvanları ve mevsimleri biribirleriyle, kılıçla kalemi, cennetle cehennemi münazâra ettirmiş olmaları yanında, niçin tarzında tek olan sazları da münazara ettirdikleri, Fârâbî'nin niçin bütün Orta Çağların en büyük müzik teorisyeni olduğu da, böylece, yine, temelini hikmette bulmuş oluyor; ve, Nesîmî'nin "Söyler def ü ney ü çeng Ene'l-Hakk" mısraını da bu temelde manâlandırmak aykırı düşmez oluyor. Tıpkı bunun gibi, dans, mimârî, hatt, cild, ebrû, kitap süsleme, tezhîb, nakış, minyatür, çini, maden işleme, kakma, dövme, akıtma, ahşap oyma, kaplama, sedef, bağa, mercan, fil dişi, örgü, el işi, oya, hesap işi yapma, tepelik gibi baş süsleri yaratma, halı, kilim dokuma gibi, her tür

---

[59] Meselâ bir astronomi eserinin adı "*Sidret ul-Müntehâ*"dır. Bilindiği gibi, bu, bir âyettir.

[60] Çinuçen Tanrıkorur. "Türk Halk Musikîsi ve Klâsik Türk Musikîsi". *Erdem*, cilt 1, sayı 2, Mayıs 1985, s. 559-572; "Türk Mûsikisinde Usûl-Vezin Münasebeti". *Erdem*,cilt 7,sayı 20, Mart 1995, s. 709-733.

[61] *Wang Yan Te Seyahatnâmesi*, İzgü yayını.

sanat, uyum, ahenk, nisbet, orantı, matematik, yani adâlet, yoluyla hikmeti temeline almış olmaktadır. Tasavvuf ehlinin edebîyat, müzik, raks, sema yoluyla Tanrıya ibadette bulunması da bu görüşe uygundur *Kutadgu Bilig*'in önsözlerinden birinde yer almış olan "okur da dua kıl manga" veya Cem Sultan'ın:

"Okuyup bulıcak zevk ü safâdan
"Beni de yâd itsünler du'âdan

beyiti (Münevver Meriç, *Cem Sultan*, Ankara 1996, AKM Yayını) bu görüş açısından gerçek anlamına kavuşmuş olmaktadır. Buraya şunu da eklemeden geçmeyelim ki, Türklerde, şehircilikte, "balıg"lar, Gök örnek alınarak, "ordug"daki yerleşim, beylerin rütbelerine göre "Kuram" oluşturmaları, Fârâbî'nin "merâtip ul-mevcûdât"ı, yarım kubbenin (Gök'ün) kübü (Yeryüzü'nü) örtmesinden ibaret prototipin Edirnede, Selimiye'ye ulaşması da aynı bu evren tasavvuruna dayanır. Eseri elimize geçen en eski şairlerimizden olan Çısıya Tutung'un da Gök'ü Boyadığı şiirinde, niçin, artık, 'Tanrı gönüldür demeyelim', 'Fakat gönül tanrıdır diyelim' önerisi de burada temellendirilmiş, daha doğrusu, şahikasına ulaşmış bulunmaktadır[62] Bu noktada, Çısıya Tutung, Gönülü Türk hikmet anlayışının temeline koymaktadır. Bazı Osmanlı şairlerinin, hükümdarların varlıklarını kendilerine borçlu oldukları, hattâ varlıklara varlıklarını kendilerinin verdikleri iddialarından da haberdarız. Sumerli şair Ludingirra da aynı kanıdadır.

Sumerlilerin, aracı kültürlerle bütün Ön Asya'ya yayılmış olan bir *hikmeti* de insanın "tekevvünü" (yaratılışı)dür. Tanrılar, hizmette bulunsun diye, "Yaratma odası"nda toplanıp, balçıktan,

---

[62] R.R.Arat, *Eski Türk Şiiri*, TDK Yayını.

"kendi sûretlerinde" (?), bir figür şekillendirirler. Tanrılar, bu figürün hareket etmediğini, konuşmadığını, düşünmediğini görünce, kendi "nefes"lerinden üfleyerek, onu canlandırmışlardır. (Ayrıca, onun kürek kemiğinden de kadını şekillendirmişlerdir.) Onun kalbinde, kendilerine bir mesken, (bir "durak", *cyclos, bercail*) tutmuşlardır. Felsefede "*Creatio Dei*" denen bu görüşe, insan, "*Imitatio Dei*" (Taşebbuh billah, tahalluk bi esmaiha) denen *ethos*la, ahlâkî amaçla, yani, "Tanrıyı *taklîd* ederek" karşılık vermiştir.

Sumerli kültürde, yaratıcı Tanrıların, insanı plâstik bir materyelden, balçıktan, şekillendirmeleri, onların, birer *sâni*, birer sanatkâr olarak telâkki edildiklerini göstermektedir. Bu açıdan, sanat, hem hikmetle aynılaşmaktadır, hem de iş yapmak, iş görmek, zenaatla veya sanatla uğraşmak, Tanrı emri olmakla, ibadet yerine de geçmektedir. "Imitatio Dei", bize göstermektedir ki, insan, Tanrıyı, böylece, bir de, Fârâbî'nin "nazarî", "fikrî", "hulkî", "amelî" olarak saymış bulunduğu o dört adet erdemden "amelî" erdemin içerisinden bakarak, ancak, yapımcı, sanatkâr, usta, *sâni* olarak tanımaya çalışmaktadır. Bilindiği uzere, "amelî erdem", insanın hayatını kazanmak için tutmuş olduğu yoldur; yapmış olduğu işgüçtür, yol yordamdır, zenaattır, meslektir, sanatlardır, işlemiş olduğu işlerdir. Matematikçi, (eski Mısırlılarda, mühendislere "İp gerenler", "harpadonapt", "géomètre" dendiğini de burada hatırlanmalıdır) daha sonra plân, kadastro, harita yapımcısı, geodezi yapan (dilci, yazıcı, hattat, öğretmen, mimar, heykelci, şarkıcı, oyuncu, çalgıcı, gemi yapımcısı, dülger, fırıncı, derici, taşçı, minyatürcü, ebrucu, ciltçi, oymacı, nakkaş, çanakçı, çömlekçi, testici, tuğlacı, çinici, makasdar, terzi, demirci, örgücü, dokumacı... ve, halı dokuyucu)gibi.

Tanrıyı, böyle, insanın "amelî erdem"leri içerisinden bakarak kavramaya çalışmak, sonuçta, hernekadar antropomorfizmin (Ksenofanes, antropomorfizmi göstermiştir) veya "narcissisme"in müşterek kaynağını teşkil edebilirse de, İslâmda bir meslek kuruluşu olan "Ahîlik"in felsefî kökünü, Ahîlik hikmetini de gösterebilir; hattâ, belki, panteizmin ve "takiyye"nin gerekçelerinden birini bile oluşturabilir. İnsan, artık, neredeyse, "Bende düşünen Tanrıdır" veya, tam tersine, "Ben, Tanrıda düşünmekteyim" (Vision en Dieu) dercesine, sanki, "Bende dokuyan Tanrıdır" veya tam tersine "Tanrı, benim elimle dokumaktadır" demeye kadar varabilir. İnsan, kendine baktıkça, orada, Tanrıyı görmektedir; "Ene'l-Hakk" demeye bile başlamaktadır. Netekim, Azmi Baba, Tanrıya, "Beni delil eyler, kendin söylersin" veya "Cibrîl'e perde altında söylerdin. İnip Beytullah'a kendin dinlerdin" diye hitap etmekle yetinmemiş, bir de, "Yeri göğü, ins ü cinni yarattın. Sen ey mimarcı başı eyvancı mısın?" diye bir soru da yöneltmiştir. Ali Şîr Nevâî'ye göre de, biliyoruz ki, Tanrı nakkaştır. Çünkü, o, evreni, Tanrının "nakşı" olarak algılamaktadır. Netekim, *Timaios*'unda, Platon'un tanrı tasavvurunda, Tanrının tıpkı bir çanakçı çömlekçi gibi çalışmış olduğundan da haberdarız. Venüs'ün eşi Tanrı Hefaistos, ocağı başında, örsü üzerinde, Tanrıların bile göremiyeceği incelikte, demirden bir ağ örmüştür. O, bir demirci ustasıdır. Tanrı Hermes, "bıçıgan"dır; terzilerin ustasıdır. Netekim Mısırlı Tanrı Thot da "kâtip"tir.

Eski Yunanlıların baş Tanrısı Zeus'un bir "terazi"si, bir de "iki küp"ü bulunmaktadır. O, küplerinden birini acı ile birini de tatlı ile doldurmuştur. O, bunları biribirlerine kararak insanlara verir. Bilindiği üzere, Zeus, bir ÖnAsya Tanrısı olan Zas'ın

devamıdır. Bu ciheti Güterbock, araştırmalarıyla ortaya koymuştur. Netekim, o, Homeros Destanları'nın da, Ugaritlerin *Kumarbi Destanı* yoluyla, *Kılkamış Destanı*'ndan esinlenmiş olduğunu göstermiştir. Zeus, evrenin sâni'idir. "Pithagoras'ın öğretmeni Kyklad Adaları'ndan Syroslu Pherekides (M.Ö.550 ler), *Theogonia*'sını (Tanrıların Oluşumuna Dair), daha o zaman, düz yazı olarak yazmıştır. Fakat, burada, Gök Tanrısı ile Toprak Tanrıçasının öncesiz - bitimsiz var olduklarının düşünülmesinde, yukarıda adı geçen öğretilerdekilerden bambaşka bir ruh seziyoruz. Dünyanın yahut Gök'ün, Tanrının dokuduğu, yahut işlediği bir elbise, yahut bir hırka, yahut da bir halı olduğu tasavvuru, pek eski Doğu'da da bulunan bir tasavvurdur"[63] Syros'lu Pherekides'in *Theogonia*'sına göre, Zas (Zeus) ile Kronos (Zaman Tanrısı) vardılar, daima; ve Khtonie (Toprak Tanrıçası)... Zas ile Khtonie, düğün yapıyorlar. Düğünün üçüncü günü gelince, o zaman, Zas, büyük ve güzel bir atkı yapıyor ve üzerine renk renk toprağı ve denizi ve denizin evlerini işliyor. (ve Zas Khtonie'ye şöyle söylüyür: Düğünün olmasını istediğimden, seni sayarak, bu örtüyü veriyorum. Sana, hoşgeldin derim, eşim olarak) (7B2). "İlk meydana getiren şey, en iyi şeydir" (A7). "Insanların her tür hünerlerinin Tanrı armağanı olduğu, eski Greklerin de bir inanışıdır".[64] "Dünya, düzgün bir yapıdır"[65] Homeros Destanlarının baş kahramanlarından Ulysse'in eşi Penelope'nin, kocasının yokluğundan yararlanarak, kendisine talip olmak isteyenleri,

---

[63] *Antik Felsefe*. Baydur çevirisi. İstanbul 1976. 2. baskı. s.10.
[64] *Aynı eser.*
[65] *Aynı eser.*

gündüz ördüğü halıyı gece sökerek, nasıl da atlatmış olduğunu biliyoruz. Ama, Clemens, halı konusunu başka bir açıdan ele alacaktır; şöyleki:

Hikmetin sanatla aynıyeti yanında, bir de, hikmetin din ile aynı olup olmadığı meselesi vardır. Bu mesele binlerce yıldan beri tartışılagelmiştir. Platon, *Euthyphron*'ında, dinlilik nedir? sorusunu sormuş, devlet adamı konusunu tartışmış olduğu *Politicus*'unda ise, devlet adamının dindar, yani adâleti tanıyan, adâlete inanan ve toplumda adâleti gerçekleştirmekle yükümlü olan kişiliğini vurgulamıştır. Nitekim, Fârâbî de, *Kitâb ul-Milla, Kitâb ul-Hurûf, Kitâb Arâ Ehl Medine Fâzıla*'sında, idealde, *limes*'te, yani, bütün bilginin "yakînî ve doğru bilgi"ye dönüştüğü yerde ve zamanında, "nazarî fazîlet"in her bir fertte gerçekleştiği anda, artık, "milla", "şeri'a", "sunna", "dîn" ve "hikma" arasında bir fark kalmayacağını öne sürmüştür. Çünkü, "Reis-i evvel" ile onun, "arâ"sını "takyîd", "ef'âl"ini ise "takdîr" etmiş olduğu "milla"sı veya "umma"sı fertleri arasında, bilgi bakımından bir fark kalmayacak, çünkü, bunların hepsi, aynı konuda, "doğru ve yakînî bilgi"ye, yani hikmete sahip olmuş olacaklardır; ama, hâl-i hâzırda, bu dünyada, böyle bir durum, henüz hâsıl olmuş değildir, yani, "medine-i fâzıla", henüz gerçekleşmiş değildir.

Hikmetin din ile aynı olup olmadığı tartışması, bir de, Hıristiyan düşünürler arasında yapılmıştır. Bu tartışma, malûm olduğu üzere, iki döneme ayrılmıştır: Patristik dönem veya Kilise Babaları (Patres Ecclesiae) Dönemi ve Skolâstik Dönem. Patristik Dönemin önde gelen simâları, Clemens (M.S. 150-215), Tertullianus (M.S. 160-222) ve St. Augustinus (M. 354-430) idi. Hıristiyan doğmalarıyla eski Yunan filozoflarının düşünceleri arasındaki çatışkıyı ortadan kaldırmak için, Hıristiyanlığa iman

edenler. "Credo quia absurdum est" (Saçma olduğu için inanıyorum) safhasının arkasından "Credo ut intelligam" (Saçma olmadığını göstermek üzere inanıyorum) safhasını yaşamışlardır. İşte, İskenderiyeli Titus Flavius Clemens (Clément d'Alexandrie, Clemens von Alexandrien, Clemens Alexandrianus) bu ikinci safhanın adamıdır.[66] Clemens'in hocası St. Justin, Tanrı hakkında doğru ve yakînî bilgi edinmek için, Stoalı, Aristotelesçi, Pithagorasçı filozoflara baş vurur. Pithagorasçı filozoflar, ona, 'İlkin Astronomi, Geometri, Müzik öğren, sonra gel, tartışalım' der. Ama, o, bu tavsiyeye uymaz; Platon'un "idea"larında aradığını bulduğunu zanneder. Çünkü, o, felsefede, "tabiî din"i bulacağını inanmaktaydı; ve, "Felsefe, bizi, Tanrıya götüren yoldur" diyordu.[67]

İşte onun öğrencisi Hristiyan Clemens, ortada mevcut olan Gnostik, Pagan ve Hıristiyan akımlar arasında *Pistis*'i, imanı, ararken, Pagan'a karşı, öteki Gnostik ve Hıristiyan anlayışları birleştirerek, *Pistis*'i, bir *Pistis Sofia*'ya dönüştürmek istiyordu. Bu, Hıristiyanlığın hellenleştirilmesi idi. İşte, Clemens, bu fikirlerinden dolayı, Cesarée'ye (eski Kayseri'ye) sığınmak zorunda kalmıştır. O, *Pedagogue* adlı eserinde, Tanrıyı tanımak için, dünya nakışlarından, dünya bezeklerinden kurtulmak gerektiğini ileri sürmüştü. (İslâmda da '*Fakr*' anlayışı hatırlansın). Gerçek bilgi, insanın kendisini bilmesidir. İnsan, kendisini bilerek Tanrıyı bilir İnsan, Tanrıyı bile bile, Tanrıya benzer. Clemens'in muhiti olan İskenderiye'deki Hıristiyan cemaatte, elbetteki, bilenler de vardı,

---

[66] Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Hrsg.von Bernhard Geyer, Benno Schwabe Verlag, Bâsel, 1951 (1927) s.62-66; Etienne Gilson, *La Philosophie au Moyan Age*, Payot, Paris 1944.

[67] Gilson, *a.g.e.*, s.17.

bilmeyenler de vardı; ama, bilmeyenler çoğunlukta idi. Onlar, Felsefeyi ve her tür "spéculation"u bırak, sırf Hıristiyan imanına sarıl, *(Sancta simplicitas)*, diyorlardı. Gnostikler de 'Felsefe bir heyulâ (korkunç bir şey)dir' kanısında idiler. Öyleki, Felsefe, bir yana atılmalı, onun yerine, "gnose" (asıl bilgi) alınmalıydı. İşte tam bu noktada, Hıristiyan inançlı Clemens, bir eser kaleme almıştır; bu eserin adı *Stromateis (Stromates)*tir, yani, *Halılar*. Onun bu kitaptaki ana fikri şudur: "Felsefe, bizzatihi iyi bir şeydir. Çünkü, onu Tanrı istemiştir"[68] *Ahd-i Atîk*'te (Exodus, 28B) Tanrı, düşüncesi itibariyle bilge olan insandan bahsetmiştir; ve, O, insanı "esprit de sens" (duyumdaki incelik) ile tezyin etmiştir. Zenaatkârların, sanatkârların duyumları ne kadar da incedir: Çanak çömlekçinin dokunuşu, müzisyenin kulağı... gibi. Ama, insan, kendisini, incelemeye verince, elbette, zekâsı da olmalıdır ki bu sûretle, insan, şairlerin edebî şekillerini, vezin ve kafiyelerini, hatîblerin ahenklerini, cedelcilerin kıyaslarını anlayabilmiş olsun. Tanrı, bağışlamış olduğu duyumdaki bu inceliğe ve zekâya zıt olan bir şeyi, yani, Felsefeyi reddetmeyi, istemez. Filozoflar, Yunan felsefesinin enbiyasıdır; bununla birlikte, Tanrı, Peygamberlere vahyetmiş olduğu şekilde, Filozoflara da vahyetmiş değildir. Ancak, Tanrı, Filozofları akıl yoluyla dolaylı yoldan yönlendirmiştir. Akıl, bir "Tanrısal ışık"tır. Başka türlü düşünmek, cüzî olaylarda Tanrı kayrasını inkâr etmek anlamına gelir. Eğer, Tanrı, aklı istemişse, bunun sebebi, aklın bir işe yaramakta olmasıdır. Eğer, Tanrı, Filozofları istemişse, bunun sebebi, tıpkı, "Âdil bir çoban"ın koyunlarından, en iyilerini sürünün başına

[68] Gilson, *a.g.e.*, s.48.

getirmesi kabîlindendir[69] (Sumerli etki). Clemens, *Stromates*'te, *Halılar*'da, der ki: Kutsal kitap bilim yapmamız için bizi uyardı, ama, sadece bilimle uğraşmamak şartiyle. İçki içip kendinden geçen uşaklar, "Hanımefendi (olan) Filosofia"yı unuttular. kimi Muzik, kimi Geometri, kimi Gramer ve Retorikle meşguliyet içerisinde, kendinden geçti. Oysa, felsefecilerin amacı, *hikmet*'e varmaktır. Felsefe, gerçekte, hikmetin bir uygulamasıdır; beşerî ve ilâhî şeylerin sebeplerini bilmektir. Hikmet, felsefenin hanımıdır, nasıl ki, felsefe de kendi altında bulunanların hanımıdır, işte öyle! "Philosophiae ancilla theologiae"nin (Felsefe Teolojinin hizmetçisidir) kökeni buradadır. İbrahîm'in (Abba Rama) karısı Sare, hanımdır; o, hikmet mesâbesindedir; eşi İbrahîm'den çocuk yapmasını istediği kimse ise hizmetçisi Hacer'dir; hizmetçi ise felsefe mesabesindedir. Hikmete nazaran felsefenin durumu da budur. Asıl "Vérité" (Hakk ve hakikat) Tanrıdır. Ama, felsefe okulları o Hakikatin birliğini parçalamışlardır. Tek parçaya sahip olan kişi de, bütünü elde tuttuğunu sanmıştır. Hıristiyanlık, böyle bir felsefeyi kabul etmez. Felsefe, adâletin ve "Pieta"nın tedrisidir. Hıristiyanlık, her felsefî doktrinden doğru ve iyi olanı seçer, alır. O halde, felsefe, umûmu sevkettiği bir eklektizm olacaktır; tıpkı "Hür Sanatlar"ı felsefenin sevkettiği gibi.

Bu sûretle, *Stromateis Halılar*, muhtelif felsefî görüşleri, tıpkı bir halı gibi, -Halı, muhtelif renk ve şekillerden *ahenk*le örülmüş bir dokuma olmakla, çeşitli renkler ve nakışlar orada nasıl bir *çoklukta birlik* içerisinde iseler, işte o şekilde-

---

[69] Gilson, *a.g.e.*, s.49. Krş. Mübahat Türker-Küyel. Acaba. *İstar, Ispar (Isbar)* ve *Stromateis (Stromates)* Kelimeleri Arasında Bir İlişki Var mıdır?. *Arış*, yıl 1, sayı 1, Mart 1997, s. 108-111.

birleştirmektedir; çoklukta birliği, birlikte çokluğu bir ahenk, bir uyum, bir birlik halinde göstermektedir. Clemens, Platon'un *Parmenides*'inde incelemiş olduğu şekilde, içerisinde çoklukta birliği, birlikte çokluğu, halıyı vasıta ederek, gözler önüne sermiştir. Bu sûretle, halı, o "âdil evreni", o *logos*'u = *Verbe*'i Tanrı sözünü de, o gerçeği, iyiyi, doğruyu, güzeli dile getiren hikmeti de temsil etmiş olmaktadır. Burada, kendimize, Clemens'in *Halılar* adlı eserinin niçin felsefe eserleri içerisinde ismi bakımından tek kaldığını, bunun, bugün, halı dokuma merkezlerinden eski Cesarée, yeni Kayseri ile bir ilişkisi olup olmadığını sormak hatırımıza gelmiş olsa bile, bunun cevabını ancak sanat tarihçisi uzmanlarından bekleyebiliriz. Bununla birlikte, Yeni-Platoncu sudûr nazariyesinin *Florilegium* ile bir açıklanma teşebbüsünden de haberdarız. Öyleki, sudûr, akı, taşıp yayılma, bir ışık veya bir su kaynağına teşbih edilerek anlaşılacağı gibi, birkaç kez ikiye, dörde, katlanmış değil de, rulo halinde, yuvarlanarak dürülmüş bir halının tekrar, gerisin geriye, tersine yuvarlanarak, açılması ve bu açılış esnasında, çiçeklerin (nakışların) ortaya çıkması, şeklinde de, anlaşılabilecektir.[70]

Burada, bir de, yüzeysel değil, ciddî ve gerçekten özel bir ihtisas isteyen bir mesele bulunmaktadır; o da şudur: Arış veya çözgü, dolaşıksız ve kesişmesiz, geometri deyimiyle, hemen bakar bakmaz da anlaşılan, birbirine paralel olan yün veya pamuk ipliklerinden yapılmış çizgilerden veya analitik geometrinin tabiriyle y ekseninden ibarettir. Bu yün veya pamuk iplikle gerçekleştirilmiş olan paralel çizgiler, her iki uçtan, her iki baştan,

---

[70] Mübahat Türker-Küyel. *Farâbînin Geometri Felsefesine İlişkin Metinler*, Ankara 1992. AKM Yayını.

sonsuza doğru uzanır. Halıdaki nakışların, tevâli ve tekerrür yoluyla, sonsuzluk hissini verdiren ciheti budur. Argaç, atkı, ise, yine analitik geometrideki x eksenini temsil eder; artık, bir noktanın mekân sonsuzluğundaki yeri, ister geometrik isterse fiziksel olarak, böylece, homogen, bir cinsten, ve "geometrik mekân" denen mekânda, x ve y eksenlerine paralel ama biribirlerine dik olan iki çizgi ile *apsis* ve *ordinat*'la (arış ve argaçla) belirlenmiş olur. Düğümlenmiş ve kesilmiş olan yün ilmek işte bu noktayı geometrik nokta olmaktan çıkarıp, fiziksel (gerçek) bir nokta haline döndürür. Bu, zihinde düşünülen ve "geometrik" denen mekânın halıdaki düğümler aracılığı ile "fiziksel" denen mekâna (duyularla algılanan gerçek mekâna) döndürülmesidir. Başka deyimle, halıyı dokuyanın dilinde ve zihninde saklanmış olan geometrik düzen, ("adâlet"), renk renk, yün (veya pamuk veya ipek) ipliklerle, arış üzerinde Türk düğümü ata ata (argaç), evrenin veya evrenin bir parçasının gerçekleştirilmesidir; evrenin, halıya işlenmesidir; evrenin, halıya dokunmasıdır; evrenin halıda dokunmasıdır; evrenin halıda, tekrar ve yeniden yaratılmasıdır, her defada, yeni baştan, ne kadar halı dokunmuşsa işte o kadar sayıda olarak! Acaba, argaçta, x ekseninde, düğüm atmak, sayıları yerleştirmek için (hangi renkten kaç tane düğüm atılacak?), dokuyanın zihninde, içinde sayıların aldıkları yere göre, sayıların yerleştirildikleri yere göre, sayısal değer kazanacakları bir "taban" fikrine, bir "konumsallık" fikrine, bir "vazî sistem" fikrine, ihtiyaca yol açmaz mı? Atılacak milyon ve milyonlarca ilmek, (" 'ıkd, 'ukûd", *Abacus*'ta *'ukûd*=düğümler kavramı vardır.), dokuyanın zihninde, biribirine karışmadan, nasıl olup ta, renkli yün ilmekler halinde ortaya çıkabiliyor? Gerçekleşebiliyor? -Fârâbî, *Euclides'in Birinci Kitabı'nın Şerhi*'nde, noktaların birleşerek

çizgiyi, çizgilerin birleşerek yüzeyi oluşturduğunu göstermiştir.- "Cebir"in en basit tanımı ise, eksikliği olan alanın eksikliğini tamamlayarak, fazlalığı olan alanın ise o fazlalığını çıkararak, "indirgeyerek", bu suretle, her iki alanı denkleştirmektir. Bunu yapabilmek için de en (argaç) ile boy (arış) ve bu ikisinin çarpımı olan kare cinsinden alan (halının yüzeyi)dan, yalnız ikisi bilinince, üçüncüsünün, denklem kurarak, bilineceğidir. Nakıştaki çizgiler, paraleller, dikler, üçgenler, dik üçgenler, ikiz kenar üçgenler, eş kenar üçgenler, kareler, dörtgenler, dikdörtgenler "baklava"lar (paralellogramlar), çokgenler, düzgün çokgenler, yıldızların, hemen hemen bütün düzgün düzlem şekillerin çizilmeleri ve yerleştirilmeleri için gerekli olan geometri bilgisine, hele, özellikle de, "mikyas" fikrine ihtiyaç bulunduğu açıktır. Acaba, figürler, hangi geometri kurallarına göre stilize edilmişlerdir? Nakışlar, bordürler (kenar, su), göbek (madalyon), zemin, acaba, fiziksel varlıklarını kazanmazdan önce, dokuyanın zihninde, hazır bulunmakta mıydı? Dokuyan nasıl olur da, milyonlarca ve milyonlarca düğümü, biribirlerine karıştırmadan, şaşırmadan, hatırında tutabilir? Hele, her halının orijinal nakışlar ihtiva ettiği bir düşünülecek olursa! Acaba, halı yüz ölçümleri ve o alana yerleştirilecek olan nakışların hesaplanması ile mesaha, plân, topografya, haritacılık, geodezi ve hattâ astronomi bilgisi arasında, *mikyas* ilişkisi bakımından, bir yardımlaşma var mıydı? Bunlardan hangisi hangisinden önce gelmekteydi? Yoksa, cebir, geometri ve trigonometri, hepsinin temelinde miydi? Nasıl? Eğer, halının yüz ölçümüne, bu yüzeye işlenen sular (bordür, kenar), nakışlar, göbekler, mihrâb, zemin, dokuyanın defaten zihninde (dilinde de) değil ise, nerede idi? Bunlar hangi materyal üzerinde yer almış idi ki oradan örnek alınmış olsunlar? Örnek yazımının, tıpkı

mimarîdeki, duvar örmedeki, kubbe kaldırmadaki, bina plânlarındaki gibi, müzikte notalarda, yazıda kemikte, taşta, kil tablette, ceylân derisinde, papirüste, maden levhada, tahtada, ipek veya sellüloz kâğıtta, camda, ahşapta, seramikte, pirinç tanesinde... olduğu gibi, nerede yer almış olduğunu sormak tabiîdir. Üzerine örneğin yazılmış, çizilmiş olduğu materyel ne idi? Acaba "*canevas*" gibi bir kumaş, üzerine nakışların çıkarılması bakımından, halıya bir prototip oluşturuyor muydu? Onun da temelinde *Abacus*'taki en sırası ve, ona ek, boy sırası, *ukûd* veya *gubâr*ıyla *articule* ile yer alıyor, geometrik mekân düğüm tanecikleriyle ("çakıl taşları" ile?) noktalar ile dolduruluyor muydu? Dokuyan, yoksa, örneği, zihninde ve dilinde, herkesten gizli olarak ve gizli tutarak, gizlice mi oluşturuyordu? Bunun bir merasimi, bir meslek sırrı, bir gizemi, bir gizli âyini var mıydı? Mimarî ile halı bilgisi arasında bir ilgi var mıydı? (Çini, tuğla örme, minyatür, tezhîb de buna dahildir). Özellikle de, duvar örmede "şifre" olgusundan, veya "*ok*"tan, kaynaklar, bize bahsetmektedirler (İbn Nedîm). Bütün bu sorulara boya kimyasına ilişkin soruları da (kök boya, has boya, anilin meselesi) eklemek mümkündür. Tabiî, bu soruların arkasından, halı tezgâhları yapım tekniği, ağaç, demir işleme, hayvan (koyun) yetiştirme, yün ve iplik istihsal etmek, kırkma, koyun hastalıkları, yün eğirme âletleri (iğ, fengere, kirkit), yün yıkama, kurutma teknikleri, tarama tekniklerine -ticârete, pazarlamaya da- ilişkin sorunlar gelir.

Hal ne olursa olsun, halı, bir geometri fikrini, bir geometri bilgisini de ön şart olarak koşar. Bütün bu sorulara, esas itibariyle, geometri, cebir, trigonometri ve teknik tarihinde cevaplar aranabilir. Mezopotamyalıların ve temelde Sumerlilerin, hem kronolojik açıdan hem de intikal ve tarihî devamlılık bakımından,

"cebir"in kurucusu oldukları, Akkadca "*Gabrum*"un, Sumerli dilindeki "*Gabari*"den çıkıp gelmiş olduğu ve Mezopotamya ve temelde Sumerlilerin cebir ve geometri bilgisinin, eski Yunan geometri bilgisinin, Pithagoras, Thales, Eucleides ve Hipparkos'un, temelinde bulunduğu ortaya konmuştur.[71] Cebir'i İslâmda canlandıranlar Harezm bölgesinden Türklerdir. Sumerlilerin ve Mezopotamyalıların, yukarıdaki sorulara cevap verecek olan, başta "*Mikyas*" kavramı olmak üzere, öteki kavramları, "Bal", "Kibsu", "Saggal" "Ukullu" gibi kavramları, vardı. Sumerliler, geometrik şekilleri, tıpkı arıştaki gibi, düşey bir düzlemde kavrıyorlardı. -Argaç ve arış düşey bir düzlem olarak dokuyanın gözleri önünde bulunuyordu.- Burada asıl manîdar olan şeyin, Sumerlilerin bir Asya kavmi olmalarıydı; Sumerliler, Asyadan bir yerlerden göç edip buralara, Mezopotamya'ya, Sumer dedikleri ülkeye gelmişlerdi. Aralarında Türklerin de bulundukları Chu'lara atfedilen "Üniversism", "Üniversalizm" veya "Dikotomik üniversalizm" denen, evrenin, Gök ve Yer gibi, biribirini tamamlayan iki parçadan bir birlik oluşturmuş olduğu görüşü ve Türklerin "Tengricilik" anlayışları ile Sumerlilerin anlayışları arasında, bir paralellik bulunmaktadır. Türklerde, evren, kutup yıldızı etrafında, toplumda ilişkiler, "Bod"un yararına olarak, hakanın etrafında döner. Kutup yıldızı evren nizâmının, devlet ise toplum nizâmının merkezidir. Türklerde Gökyüzü ve Tanrı, aynı kelime ile, "Teñgri" kelimesiyle, ifade edilir. Teñgri yaratışın ve adâletin ilkesidir. Adâlet, Türklerde, ön ve temel kavramdır;

---

[71] Aydın Sayılı. "Al-Khwârazmi. 'Abd ul-Hamid İbn Türk and the Place of Central Asia in the History of Science and Culture". *Erdem*. cilt 7. sayı 19. Ocak 1991. s. 1-101. Türkçesi: s. 101-214.

öyleki, "Küfr ile dünya durur, amma, zulm ile durmaz" (yani, kâfir olabilirsin, ama, zulmedemezsin).[72] Yukarıda işaret edildiği gibi, biribirini, Doğu-Batı, Kuzey-Güney istikametinde dik olarak, haçvarî kesen iki doğrunun, iki "beltir" yolun kesiştiği noktada (çıkrık, fengere gibi) yer alan Kutup Yıldızı'nın, Yeryüzünde, tam altına isabet eden noktada, hakanın "ordug"u bulunur. "Ordug"un, bir iç kale, bir de dış kale olmak üzere, iki sûru vardır. Bu kaleler, herbir köşesinde dört tane, (sonra altı, sekiz ve 24 tane olmak üzere) köşe kuleleri yer almış olan bir dörtgen, bir kare oluştururlar. "Bod", "kemik"lerinin renklerine göre, dış kaleye yerleştirilir. İç kalede, hakan ve maiyeti erkânı oturur; beyler "Kuram" teşkil ederler. Bunun kökü, etrafı "çıt"larla çevrili "balıg" olmalıdır. "Balıg"ın da kökü, kâinatı temsil eden, "tegirmi tam"dır. Onun kutbunda "tügünük" bulunur. "Tügünük"ün tam altında, zeminin merkezinde "oçok" (ocak) yer alır. Bunların hepsi birden "otak"ı oluşturur. Nitekim, hakanın "orda"sında, iç kalede, hakanın köşkü ("kurvi çovaş") bulunur. Orada da hakanın tahtı, "örgin"i yer alır. Böylece, Doğu-Batı, Kuzey-Güney istikametinde dik olarak kesişen iki doğrunun kesiştikleri noktanın tam altına isabet ettiği düşünülen noktada, hakan "örgin"i, hakanın etrafında "Kuram" oluşturan beyleri, dış kalede kemik renklerine göre yerleştirilmiş "bod"u, "çıt"lı, "otak"a mümasil olarak, Fârâbî'nin deyimiyle, "Merâtib ul-Mevcûdat" uyarınca, yer alır; "nizâm-ı âlem"i, "*nazm*-ı âlem"i, "*mezheb*-i âlem"i, "*intizâm*-ı âlem"i oluşturur. Yukarıda, "sanki Kutup yıldızına yerleşmiş gibi" dediğimiz, dokuyanın gözü de oradan bakarak işte bu "nizâm"ı

---

[72] Mübahat Türker-Küyel. "Türklerde Adâlet Kavramının Ontolojik bir temeli varmıdır?". *X. TTK Kongresi*. 22-26 Eylül. 1986. (1991). s. 737-742.

görür; onu, bütün güzelliği ile halısına dokur. Öyleki, en eski Yer-Gök Dağı, yani evren, halının "su"ları, (surlar, dağlar, sular), "balıg" surları ("çıt"lar) içerisinde, zeminde, stilize edilmiş kutsal *flora* ve *fauna,* zaman ejderi Luu, "Hayat ağacı", bir *nizâm* ve *intizam* dahilinde yer alır; "Nizâm-ı âlem"i ve, asıl, evrenin tâ kendisini aksettirir. Dokuyanın, o "kutuptan bakan gözü", Evreni, "Yer-Gök Dağı"nı, dipten doruğa doğru temaşa ederek, resmeder. Dokuyanın elleri onun resmini yapar. (Bu resim, Buddhizmde *mandala*ya, İslâmda ise mihrâba dönüşecektir.). Sumerlilerde mevcut olan "*si*" kavramının aynı manâda olarak, *doğru* halinde, hem tarihte, hem de hâl-i hâzırda Türkler tarafından da kullanılmakta olduğunu hatırlayalım.

Sonuç olarak, demekki, Türk kadını, eşiyle, çocukları ve aile efradıyla birlikte, kültürü veya âlemi, zihninde, elinde, dilinde halı olarak taşıyor; yüceltiyor; onu yeniden halıda dokuyor; yaratıyor; belki, gizli merasimiyle, doğuruyor. Bu sonuç, "Gök'ü Boyayan" şairimiz Çısuya Tutung'un düşüncesine de uyuyor: "Tanrı gönüldür, deme! Gönül Tanrıdır, de!" Tıpkı hükümdarları veya evreni vezinli-kafiyeli sözleriyle yarattıklarına kail olan öteki şairlerimizin zihniyetlerine de uyduğu gibi:

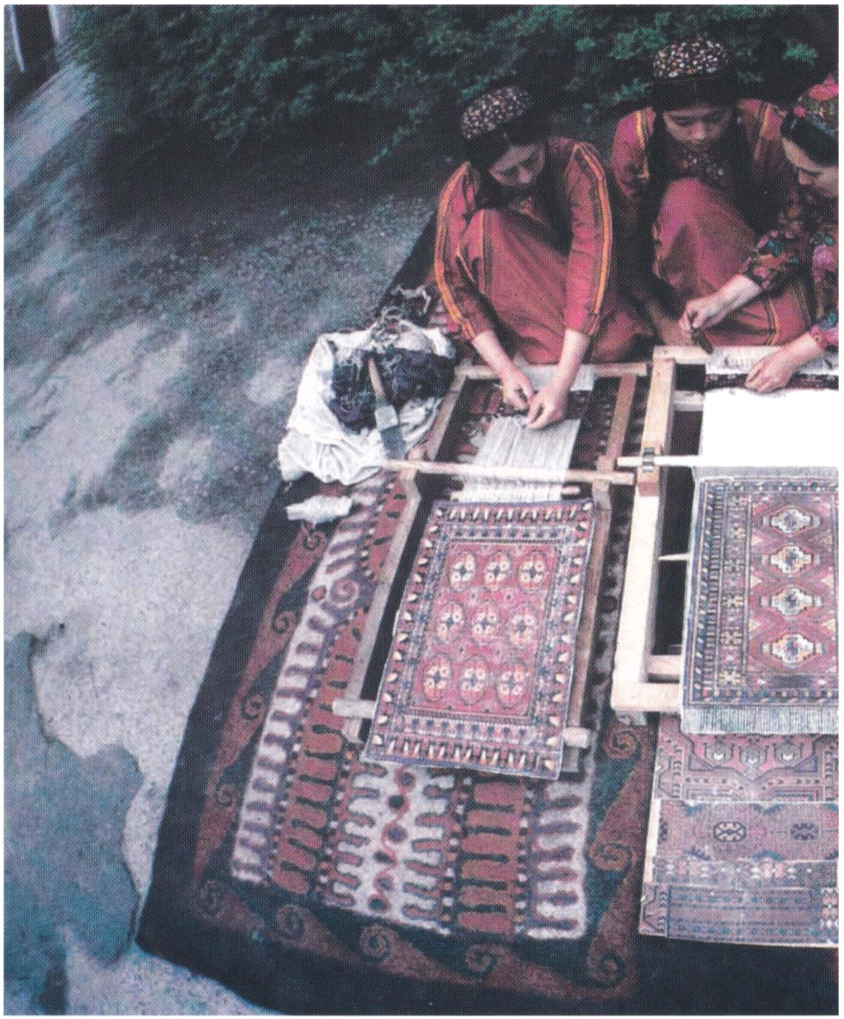
"Kim bilürdü şu'arâ olmasa ger sâbıkta
"Dehre devletle gelip yine giden şahânı **(Nef'î)**

"Haşrederek âb-ı hayât-ı sühan-i Bâkî'dir
"Andırıp zinde kılan nâm-ı Süleyman Hânı **(Bâkî)**

"Sühanim sihr-i mübîn ü kalemim çûb-i kelîm
"Nefesim magz-i dem-i nutk-i Mesîh-i Meryem **(Nef'î)**

İşte, bütün bu bakımlardan, biz, Türk insanında, halı vasıtasiyle, tâ başta sayılmış olan o insan kişiliklerinin hepsi yansıyor, temsil ediliyor, diyebiliyoruz.

RESİMLER

Resim 1. "Çölde iğne ile bir kuyu kazmak, bir halı dokumaktan daha kolaydır." (*Türkmenistan*, Moskova 1987).

Resim 2. "Çocuk yahut çocuk kalmak isteyenlerle, yetişkinler arasındaki fark, bedendeki ölçülerin ve hücre sayısının değişmesi değil, paylaşma duygusunun bencillikten arındırılmış bir ruh olgunluğuna yükseltilmesidir." (S. Tural). Nakış işleyen Türkmen çocukları, (*Türkmen Folk Arts, Aşkabat* 1990).

Resim 3. "Türk Soylu Halklar, acılara katlanmanın, çilelerine razı olmanın örtülü bir söylemi olmak anlamı taşıyan sanat ve zenaat eserleri ortaya koydular." (S. Tural).
(*Türkmen Folk Art, Aşkabat* 1990).

Resim 4. "15. yüzyıl Halısı. Konya Alâeddin Keykubad Türbesi'nden, 139x116 cm., İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Env. No. 566. (ÖLÇER N. - ENDERLEIN V - BATÁRİ F., MILLS, J., *Turkish Carpets from the 13th-18th Centuries*, (Yay : A. ERTUĞ, Ed : R. BRAGNER), Milan 1996, Tekstilbank Yayını, s. 44.

Resim 5. Bergama Halısı, 16. yüzyıl, 292x170 cm., Sivrihisar Şeyh Yusuf Baba Camii'nden, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Env. No : 468, (ÖLÇER, N. - ENDERLEIN, V- BATÁRİ, F., MILLS, J., *Turkish Carpets from the 13th-18th Centuries*, (Yay : A. ERTUĞ, Ed : R. BRAGNER), Milan 1996, Tekstilbank Yayını, s. 65.)

Resim 6. Sivas Divriği Ulu Camii'nden 16. yüzyıl Halısı, 235x182 cm., İstanbul Vakıflar Halı Müzesi, Env. No : A. 84, (ÖLÇER, N., - ENDERLEIN, V - BATÁRİ, F., MILLS, J., *Turkish Carpets from the 13th-18th Centuries*, (Yay : A. ERTUĞ, Ed : R. BRAGNER), Milan 1996, Tekstilbank Yayını, s. 131.)

